

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİS TALEBELERİNİN HOCALARINI İMTİHANI VE
BUNUN CERH VE TA'DİLE ETKİSİ

MUHAMMED İBRAHİM AYDIN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SERDAR DEMİREL

İSTANBUL, 2024

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİS TALEBELERİNİN HOCALARINI İMTİHANI VE
BUNUN CERH VE TA'DİLE ETKİSİ

MUHAMMED İBRAHİM AYDIN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SERDAR DEMİREL

İSTANBUL, 2024

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslam Bilimleri (Hadis) alanında yüksek lisans derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Muhammed İbrahim Aydın

İmza:

ÖZ

HADİS TALEBELERİNİN HOCALARINI İMTİHANI VE BUNUN CERH VE TA'DİLE ETKİSİ

Aydın, Muhammed İbrahim

Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans

Öğrenci Numarası: 204018009

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-7294-6343

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10639402

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Serdar Demirel

Temmuz 2024, 117 Sayfa

Hadis talebeleri hocalarından hadis dinledikleri vakit bunları herhangi bir süzgeçten geçirmeksizin ya da hocalarını sorgulamaksızın rivayet etmiyorlardı. Bilakis hem rivayetleri eleştirme hem de hocalarının adalet ve zabt yönünden durumlarına vakıf olma çabası, onların arasında çeşitli yöntemlerle zamanla yaygınlık kazanmıştı. Hadis talebelerinin kendilerinden rivayet aldığı hocalarının rivayet etme ehliyetlerini ölçmek için başvurdukları yöntemlerden biri de onları bazı imtihan ve soruşturmalara tabi tutmalarıydı. Hadis usulü eserlerinde öğrencilerin hocalarına uyguladığı bazı râvi imtihanlarına rastlanılmıştır. Karşılaşılan bu örnekler acaba imtihanın nadiren gerçekleştiği bir uygulama mı yoksa öğrencilerin sistemselsel olarak başvurdukları bir yöntem mi olduğu sorusunu akla getirmiştir. Yine bu örnekler “Hadis talebelerinin uyguladıkları bu yöntem ne zaman ortaya çıktı? Hocalarını ne şekilde ve nasıl bir üslupla imtihan ediyorlardı? İmtihan etmelerindeki gayeleri nelerdi? Hocaların kendilerine yapılan bu imtihanlar karşısındaki tutumları nelerdi? Yapılan bu imtihanların cerh-ta'dîl ilmine etkisi ne şekilde gerçekleşti?” gibi sorulara cevap aramaya teşvik etmiştir. Bu çalışma mezkûr sorulara akademik bir üslupla cevap verme gayretindedir. Soruların cevaplarına ulaşmak için erken dönem tarih, tabakât ve cerh-ta'dîl gibi rical eserleri taranmış ve hadis imtihanlarıyla alakalı örnekler belirlenmiştir. Daha sonra bu örnekler incelenip adalet ve zabt yönünden olması cihetiyle ikiye ayrılmış ve hadis talebelerinin başvurdukları yöntemlere göre kategorize edilmiştir. Örneklerden yola çıkarak râvi imtihanlarının tarihsel ve bilimsel analizi yapılmıştır.

Râvi imtihanlarının ne gibi sonuçlar doğurduğu ve cerh-ta'dîl ilmine nasıl etkilerinin olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ulaştığı sonuçlardan en önemlisi, cerh-ta'dîl kitaplarında râviler hakkında geçen hükümlerin büyük bir bölümünü bu imtihanların oluşturduğu ve çoğu zaman bu imtihanlar bilinmeden râvi hükümlerinin arka planının tam olarak bilinemeyeceğidir.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Cerh-ta'dîl, Hadis Talebeleri, İmtihan, Telkin, Zabt.

ABSTRACT

THE EXEMINATION OF HADITH TEACHERS BY STUDENTS AND ITS EFFECTS ON JARH AND TA'DIL

Aydın, Muhammed İbrahim

MA in Islamic Studies

Student ID: 204018009

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-7294-6343

National Thesis Center Reference Number: 10639402

Thesis Supervisor: Prof. Serdar Demirel

July 2024, 117 Pages

When hadith students listened to hadiths from their teachers, they did not transmit them without any scrutiny or questioning their teachers. On the contrary, the efforts to critique the narrations and to assess the integrity and accuracy of their teachers became widespread among them over time through various methods. One of the methods employed by hadith students to measure the competence of their teachers in transmitting narrations was to subject them to certain tests and investigations. In the works on hadith methodology, examples of some narrator examinations applied by students to their teachers have been encountered. These examples raise the question of whether such examinations were a rare occurrence or a systematic method employed by the students. Additionally, these examples have prompted the exploration of questions such as "When did this method applied by hadith scholars emerge? In what manner and style did they examine the narrators? What were their purposes in conducting these examinations? What were the attitudes of the teachers towards these examinations? How did these examinations affect the science of jarh and ta'dil?" To find answers to these questions, early jarh and ta'dil literature have been scanned, and examples related to hadith examinations have been identified. Subsequently, these examples were analyzed and categorized based on the methods employed by hadith students. A historical and scientific analysis of the transmitters' examinations has been conducted based on these examples. Efforts have been made to reveal the outcomes of these examinations and their effects on the science of *jarh and ta'dil*. One of the most

significant findings of the study is that a large portion of the judgments about narrators in *jarh and ta'dil* books were formed based on these examinations, and without understanding these examinations, the background of the judgments about the narrators cannot be fully comprehended.

Keywords: Accuracy, Exemination, Hadith Students, Integrity, Jarh and Ta'dil, Prompting.

TEŞEKKÜR

Öncelikle tezimin yazımında benden desteklerini esirgemeyen ve tezimi dikkatlice okuyup değerlendirme ve yönlendirmelerde bulunan değerli danışman hocam Prof. Dr. Serdar Demirel'e teşekkür ederim. Bu araştırma için beni yönlendiren, karşılaştığım zorluklarda bilgi ve tecrübesi ile her daim bana destek veren değerli hocam Doç. Dr. Hamza Elbekri'ye en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimi okuyarak bana yapıcı eleştirilerde bulunan Doç. Dr. Seyit Ali Güşen hocama şükranlarımı sunarım. Tez yazımında manevi ve ilmî desteklerini benden asla esirgemeyen değerli meslektaşım Muhammet Furkan Özkaldı ile kıymetli arkadaşım Muhammet Akdoğan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Tezimin her aşamasında beni yalnız bırakmayan, manevi desteklerini gördüğüm tüm arkadaşlarıma ve öğrencilerime sonsuz sevgi ve saygılarımı sunarım. Her daim beni şefkat dolu sevgileriyle ayakta tutan maddi manevi destekleriyle bana güç olan aileme de sonsuz teşekkürler ederim.

Muhammed İbrahim AYDIN

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xi
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
BÖLÜM I GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı	1
1.2. Çalışmanın Önemi.....	3
1.3. Çalışmanın Soruları.....	4
1.4. Çalışmanın Metodu	5
1.5. Çalışmanın Temel Kaynakları	7
1.6. Literatür Değerlendirmesi	8
BÖLÜM II İMTİHAN KAVRAMI, ORTAYA ÇIKIŞI VE MEŞRUIYETİ	13
2.1. İmtihan Kavramı ve Türleri	13
2.2. İmtihan Yönteminin İlk Tohumları	18
2.3. Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Ortaya Çıkışı	25
2.4. Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Meşruiyeti.....	30
BÖLÜM III HADİS TALEBELERİNİN HOCALARINI İMTİHAN ETME ŞEKİLLERİ.....	37
3.1. Adalet Yönünden İmtihan Şekilleri.....	37
3.1.1. Telkinde Bulunarak İmtihan Etme I	38
3.1.1.1. Hocaların Hadisleri Arasında Ekleme ve Çıkarma Yaparak Telkin Etme ...	38
3.1.1.2. Hadis Uydurup Telkin Etme	40
3.1.2. Mukayeselerde Bulunarak İmtihan Etme I	43
3.1.3. Bazı Sorulara Tabi Tutarak İmtihan Etme I	48

3.1.3.1. Hocaya Tarihi Verilere Dayalı Soru Sorma.....	49
3.1.3.2. Hocaya Rivayet Mekânıyla Alakalı Soru Sorma	53
3.1.3.3. Hocaya Râvi Vasıflarıyla Alakalı Soru Sorma	57
3.1.3.4. Hocaya Sahip Olunan Bilgi Birikimi ve Hadis Tecrübesine Dayalı Soru Sorma	60
3.1.4. Yemin Ettirerek İmtihan Etme.....	62
3.1.5. Sika Bir Şahsı Kıstas Tutarak İmtihan Etme.....	64
3.2. Zabt Yönünden İmtihan Şekilleri.....	71
3.2.1. Telkinde Bulunarak İmtihan Etme II.....	72
3.2.1.1. Hadisleri Kalb Edip Telkin Etme	73
3.2.1.2. Kusurlu Hadisi Telkin Etme.....	78
3.2.1.3. Başkalarının Hadisini Telkin Etme	82
3.2.2. Mukayeselerde Bulunarak İmtihan Etme II.....	84
3.2.2.1. Yazılı Rivayetlerle Mukayese Etme	84
3.2.2.2. Hocanın Farklı Zamanlardaki Sözü Mü Mukayese Etme.....	86
3.2.2.3. Hocanın Rivayetlerini Eski Talebelerinin Dinlediği Şekle Mukayese Etme .	88
3.2.3. Bazı Sorulara Tabi Tutarak İmtihan Etme II	89
BÖLÜM IV ZİKREDİLEN ÖRNEKLER IŞIĞINDA İMTİHANIN TARİHSEL VE BİLİMSEL ANALİZİ.....	91
4.1. Tarihsel Analiz.....	91
4.2. Bilimsel Analiz.....	96
BÖLÜM V SONUÇ	99
REFERANSLAR.....	101
EKLER.....	109
EK A	109
ÖZGEÇMİŞ.....	117

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo A.1. Hadis Talebelerinin Hocalarına Uyguladıkları İmtihanların Genel Tablosu109

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 5.1. Mekâna Göre İmtihanların Dağılımı	100
---	-----

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Her haliyle ümmetine örnek olan ve kendisine tabi olunması gereken Hz. Peygamber'in hadislerinin onun zamanından bu yana değişikliğe uğramadan aktarımı oldukça önemlidir. Özellikle de sözlü aktarımla gerçekleşen hadis nakillerinde râvilerin titizliği ve onların denetlenmesi bu hususta en elzem konulardan biridir. Râvilerin denetlenmesi için hadisçiler tarafından Cerh-ta'dîl sistemi geliştirilmiş, bu sistemle onların hem adalet hem de zabt yönünden tenkidi gerçekleştirilmiştir. Artık adalet ve zabt yönünden sağlam olduğuna hükmedilen râvilerin rivayetleri kabul edilmiş, bu hususta gerekli kriterleri sağlamayan râvilerin rivayetleri ise reddedilmiş veya duruma göre askıya alınmıştır. Hadisçiler râvilerin adalet ve zabt yönünden sağlam olup olmadıkları yargısına da farklı şekillerde varmışlardır. Hocalarını dikkatle izlemişler, ibadetlerinde ve muamelelerinde nasıl olduklarını incelemişler ve onların rivayetlerine karşı temkinli yaklaşmışlardır. İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) söylediği şu söz bunu apaçık belirtmektedir: “Biz bir hocadan hadis almak istediğimiz zaman onun ne yediğini ne içtiğini, nereye girip çıktığını hep soruştururduk. Eğer müstakim bir kimse ise ondan hadis alır, müstakim değilse hiç yanına gitmezdik.”¹ Hasan b. Sâlih (ö. 169/786) de bu hususta şöyle demiştir: “Biz bir râviden hadis yazmak istediğimiz zaman onu iyiden iyiye soruştururduk. Öyle ki artık bize, “Siz bu adamı evlendirecek misiniz, niye bu kadar soruşturuyorsunuz?” derlerdi.”²

Râvilerin hocalarını bu denli dikkatle takip etmeleri onların Cerh-ta'dîl rütbesini belirlemek için kullandıkları tek yöntem değildi. Onlar hocalarının adalet ve zabt

¹ Ebû Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ (Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/260.

² Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî - İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî (Haydarabad: Dairatü'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1938), 1/92.

yönünden ne derecede olduklarını ölçmek için sıklıkla onları imtihan etmeye başvurmuşlardır. Bu imtihanlar sonucunda rivayet aldıkları râvilerin adil, yalancı, bidatçi, zâbit veya hafızalarının kusurlu olup olmadığı hep açığa çıkmıştır. Böylece imtihanlar sayesinde kimlerden hadis alınıp kimlerden alınmayacağı tespit edilmiş ve Cerh-ta'dîl hususunda hükümler verilmiştir. Ravilerin güvenilirliğine göre sınıflandırılan hadislerin sahih, hasen ve zayıf şeklinde kategorize edilmesinde, hatta zayıf hadislerin bazı kısımlarının dahi oluşmasında imtihanların sonuçları etkin rol oynamıştır. Bu imtihanların nasıl başladığı, hangi şekillerde gerçekleştirildiği ve Cerh-ta'dîl ilmine ne gibi etkileri olduğu tezin ana konularını oluşturmaktadır. Ayrıca talebelerinin hocalarını imtihan etmelerinin caizlik boyutu, bunun için ne gibi şartların gerektiği ve imtihanın oluşmasına tohum atan ilk örneklerin neler olduğu tezde ele alınan konular arasındadır.

Hadis ilminde imtihan kavramı hem rivayetlerin imtihanını hem de râvilerin imtihanını kapsamaktadır. Râvilerin imtihanları da hem hocaların talebelerini imtihanını hem akranların birbirini imtihanını hem de hadis talebelerinin hocalarını imtihanını içine almaktadır. Meselenin çok kapsamlı oluşundan dolayı da konu sınırlandırılmak zorunda kalınmıştır. Bu konular içerisinde hadis talebelerinin hocalarını imtihanı tercih edilmiştir. Çünkü hadis hocalarının rivayetleri aktarma rolünü üstlenmelerinden dolayı onların denetlenmesi bu safhada diğer imtihan çeşitlerine göre daha büyük bir önem arz etmektedir. Zira akranların ve hadis talebelerinin imtihan edilmesi onların rivayette bulunacağı vakte kadar ertelenebilir. Ayrıca talebelerin hocalarını imtihan etmesinin daha ilgi çekici gelmesi de bu konuyu tercih etmenin bir başka sebebidir.

Tez, giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte toplam beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konu ve kapsamı, çalışmanın önemi, çalışmada cevap aranan sorular, izlenen metot, çalışmanın dayandığı temel kaynaklar ve literatür değerlendirmesi ele alınmıştır. İkinci bölümde ilk olarak, imtihan kavramı ve genel şekilleriyle alakalı bilgilere değinilmiş ve imtihan sisteminin oluşmasını sağlayan ilk örneklerle imtihanın oluşumuna zemin hazırlayan olaylardan bahsedilmiştir. Daha sonra hadis talebelerinin hocalarını imtihanının meşruiyeti araştırılmıştır. Talebelerinin hocalarını imtihan etmesinin caiz olup olmadığı, alimlerin bu hususta hangi delilleri ileri sürdüğü ve caiz ise herhangi bir şartı olup olmadığı bu bölümde tartışılmıştır. Üçüncü bölümde, imtihanın hangi şekillerde gerçekleştirildiği, hangi talebelerin hangi

hocalara uyguladığı, adalet ve zabt yönünden olmak üzere iki alt başlığa ayrılarak ele alınmıştır. Bu bölüm imtihan örneklerine verilen atıflarla oldukça zenginleştirilmiştir. Dördüncü bölümde; imtihan örneklerinden yola çıkarak tarihsel ve ilmî analizler yapılmış, bu imtihanların hangi asırlarda ve hangi bölgelerde yoğunluk gösterdiği ve bunun olası sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca imtihanların Cerh-ta‘dîl alanında yazılan eserlere ne şekilde yansıdığı ve Cerh-ta‘dîl hükümlerine ne gibi etkilerinin olduğu açıklanmıştır. Sonuç bölümünde de araştırma sonunda ulaşılan neticeler zikredilmiş ve sonraki akademik çalışmalar için bazı öneriler de bulunulmuştur.

1.2. Çalışmanın Önemi

Hız. Peygamber bütün insanlığa gönderilmiş bir peygamberdir. Dolayısıyla onun öğretileri olan hadisler her dönemde İslam dininin ana kaynaklarından biri olma özelliği taşımıştır. Bu hadislerin Hız. Peygamberden sonraki dönemlere sahih bir şekilde aktarımı da oldukça önemlidir. Çünkü dinî hükümlerin bağlandığı en önemli noktalardan biri de hadislerdir. Hadislerin doğru bir şekilde aktarımını sağlamak için geliştirilen Cerh-ta‘dîl sistemi de bu hususta kritik bir rol oynamıştır. Zira hadislerin kabulü ve reddi râviler hakkında verilen Cerh-ta‘dîl hükümlerine göre gerçekleşmektedir. Cerh-ta‘dîl hükümlerinin oluşmasında büyük payeye sahip olan râvi imtihanlarını incelemek de bu sistemi anlamak ve sistemin güvenilirliğini kavramak açısından oldukça ehemmiyetlidir. Özellikle de hadis talebelerinin hocalarını imtihanını araştırmak bu sistemin titiz bir şekilde işlediğini göstermesi açısından ayrı bir değere sahiptir. Zira rivayette bulunan hadis hocalarına karşı çok dikkatli olmak ve onları sıkı bir denetimden geçirmek elzem bir vazifedir. Çünkü onlardan kusurlu veya yalan isabet etmiş bir rivayetin yayılması çok sıkıntılı sonuçlar doğurabilmektedir. Hadis talebeleri de Hız. Peygamber’in hadislerinin doğru bir şekilde aktarımının gerçekleşmesi için hocalarını iyice gözlemlemişler ve onları zaman zaman çeşitli imtihanlara tabi tutmuşlardır. İmtihanlar sayesinde ravilerin düştüğü hatalar, unutkanlıklar, adalet ve zabt problemleri tespit edilmiş, Cerh-ta‘dîl süreçleri sağlıklı bir şekilde yürütülmüştür. Hadislerin sıhhatinin, ravilerin adalet ve zabtına bağlı olmasından dolayı rivayette bulunan hadis hocalarının imtihan edilmesi hadislerin sahihiyle sakimini birbirinden ayırmada kritik bir rol oynamıştır. Bu sayede hadis ilmi, İslam hukuku, tefsir ve diğer İslami ilimler için güvenilir hadislerin

seçilmesine imkân tanımıştır. Güvenilir ravilerin belirlenip rivayet ehline sahip olmayan ravilerin saptanması hadis ilmi içinde itibar ve güvenin korunmasını sağlamıştır. Bu imtihanları inceleyip analiz etmek, sünnetin ne kadar dikkatli bir şekilde aktarıldığını gözler önüne serecek ve muhaddislerin bu uğurda ne kadar önemli çalışmalara imza attıklarını beyan edecektir. Dolayısıyla gerçekleştirilen bu imtihanlar, sünnete olan itimadı artıracak ve bu husustaki şüpheleri bir nebze de olsa defedecek niteliktedir. Zira söz konusu imtihanlar hadis ilminde disiplinli bir çalışma ve araştırma sürecini teşvik etmiş, sistematik ve titiz bir metodolojinin gelişmesini sağlamıştır.

1.3. Çalışmanın Soruları

Hadis râvileri hocalarından hadis dinledikleri vakit bunları herhangi bir süzgeçten geçirmeksizin ya da hocalarını sorgulamaksızın rivayet etmiyorlardı. Bilakis hem rivayetleri eleştirme hem de hocalarının adalet ve zabt yönünden durumlarına vâkıf olma çabası, onların arasında çeşitli yöntemlerle zamanla yaygınlık kazanmıştı. Râvilerin kendilerinden rivayet aldığı hocalarının rivayet etme ehliyetlerini ölçmek için başvurdukları yöntemlerden biri de önceden de bahsedildiği üzere onları bazı imtihan ve soruşturmalara tabi tutmalarıydı. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) hakkında söylediği şu söz buna işaret etmektedir:

Muhammed b. İshâk (ö. 151/768), Süfyân (ö. 161/778), Şu'be (ö. 160/776), İbn Uyeyne (ö. 198/814), Hammâd b. Yezîd, Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) ve İbrâhim b. Sa'd (ö. 183/799) gibi büyük alimlerin hadis alınabilecek bir kimse olduğuna dair ittifak ettiği bir kişidir. Hadisçiler onu imtihan etmiş ve onun doğru ve dürüst bir kimse olduğunu görmüşlerdir.³

Burada râvilerin durumuna muttali olmak için hadisçilerin onları imtihan etmeye başvurdukları anlaşılmaktadır. Ebû Zür'a'nın bu sözü ve bahsi geçecek olan Bağdatlı muhaddislerin İmam Buhârî'yi imtihanı, bizi râviler arasında gerçekleşen imtihanın nasıl uygulandığını araştırmaya teşvik etti. Yapılan araştırmalar sonucunda ileride de değinileceği üzere tabakalar arasında çeşitli imtihan türlerinin uygulandığı saptandı. Hocaların talebelerini imtihanı, akranların birbirini imtihanı ve talebelerin hocalarını

³ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Haţib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 2/7; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980), 24/418.

imtihani şeklinde sıralayabileceğimiz bu imtihan çeşitleri arasında tez, sonuncu kısımla sınırlandırıldı. Talebelerin hocalarını imtihani meselesi incelenirken karşılaşılan örnekler, “Talebelerin hocalarına karşı uyguladıkları bu yöntem ne zaman ortaya çıktı? Hocalarını ne şekilde ve nasıl bir üslupla imtihan ediyorlardı? İmtihan etmelerindeki gayeleri nelerdi? Hocaların kendilerine yapılan bu imtihanlar karşısındaki tutumları nelerdi? Yapılan bu imtihanların Cerh-ta‘dîl ilmine etkisi ne şekilde gerçekleşti?” gibi sorulara cevap aramaya sevk etti. Bu sorular bağlamında konuya kaynaklık edecek rical kitapları irdelendi ve talebelerin hocalarını imtihan ettiği örnekler ayıklanıp analiz edilerek sorulara cevap verilmeye çalışıldı. Talebelerin hocalarını imtihan etmesinin caiz olup olmadığı, bu imtihanların hangi dönemlerde ve hangi bölgelerde yoğunluk kazandığı ve bu yoğunluğun olası sebeplerinin neler olduğu gibi sorulara da araştırmada cevap arandı.

1.4. Çalışmanın Metodu

Hadis talebelerinin hocalarını imtihan ettikleri örnekleri tespit etmek için öncelikle erken dönem rical kaynakları baştan sona taranmıştır. Bunların içerisinde Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî’nin (ö. 277/890) *el-Ma‘rife ve’t-târîh* adlı eseri ve Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/848) öğrencilerinin aktardığı farklı rivayetlerle telif edilen *et-Târîh* adlı eseri başta olmak üzere birkaç eser taranmış ve elde edilen örnekler bir araya getirilmiştir. Daha sonra bu örnekler incelenerek imtihanla alakalı anahtar kelimeler belirlenmiş ve *el-mektebetü’s-şâmile* adlı programda rical kaynaklarından taratılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlar içerisinde tez konusuna uygun olan örnekler belirlenip önceki bulgulara eklenmiştir. Bütün bulgular imtihanın adalet ve zabt yönünden olması hususunda genel olarak ikiye ayrılmış ve imtihan yöntemleri başlıklandırılarak aynı yöntemin uygulandığı örnekler bir arada zikredilmiştir. Her örneğin akabinde de metin analizlerine ve bu imtihanların Cerh-ta‘dîl eserlerine nasıl yansıdığına yer verilmiştir. Bunun için de imtihan edilen her râvinin rical kitaplarında geçen biyografisi incelenmiş ve böylece uygulanan imtihanın ortaya çıkardığı etkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Münekkitlerin, imtihanının sonucunun gerektirdiği şekilde râvi hakkında verdiği hükümler imtihanın gerçekleşmesinden sonra ise imtihanın Cerh-ta‘dîl hükmünün direkt oluşumuna etki ettiği kaydedilmiştir. İmtihan, münekkitlerin râvi hakkında verdiği hükümlerden sonra gerçekleştiğinde ise imtihanın Cerh-ta‘dîl hükümlerini teyit edici bir rol üstlendiği beyan edilmiştir.

Hadis talebelerinin râvilerin adalet ve zabt yönünü ölçmek için imtihan yöntemini tercih etmelerine sevk eden faktörlerin ve imtihana başvurmalarını gerekli kılan unsurların neler olduğunu tespit etmek için de hadis tarihiyle alakalı eserler incelenmiştir.

Râvi imtihanlarının meşruiyeti araştırılırken hadis usulü kitaplarına da başvurulmuş ve daha çok maktûb hadis ile telkîn konularında işlenen râvi imtihanları meselesinin caiziyeti hususunda muhaddislerin görüşleri teze aktarılıp tartışılmıştır.

Örneklerin tarihsel analizini daha kolay gerçekleştirmek için de imtihanı kimin yaptığını, kime yapıldığını, hangi asırda yapıldığını, hangi coğrafyada gerçekleştirildiğini, nasıl gerçekleştirildiğini, imtihanın amacının ne olduğunu ve imtihanın nasıl sonuçlandığını gösteren bir tablo hazırlanıp eklere ilave edilmiştir. Bu tablodan da yararlanarak tarihsel analizler ve elde edilen sonuçlar tezde sıralanmıştır.

Yazım hususunda dikkat edilen hususlar şu şekilde zikredilebilir: Arapça kitaplara verilen atıflarda *el-Mektebetü's-Şâmile*'de mevcut olan baskılara göre referans verilmiştir. *el-Mektebetü's-Şâmile*'de yer almayıp tezde yararlanılan eserler hususunda ise elimizde mevcut olan baskılara göre atıfta bulunulmuştur. Arapça eser ve âlim isimleri Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi esas alınarak yazılmıştır. Eser isimleri italik olarak belirtilmiştir. Dipnotlar isnad atıf sistemine göre verilmiştir. Alim isimlerinin yanında parantez içinde hicri ve miladi vefat tarihleri zikredilmiştir. Vefat tarihleri varsa Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde yer aldığı şekilde yazılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde olmayan alimlerin vefat tarihleri ise *Siyeru a'lâm'in-nübelâ* gibi biyografi eserlerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Tam tarihi belli olmayan alimlerin vefat tarihleri Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde aralıklı olarak verdiği tarihlere göre yazılmıştır. Hiçbir kaynakta vefat tarihine rastlanılmamış bir şahsın sadece isminin zikredilmesiyle yetinilmiştir. Ayrıca vefat tarihleri sadece ilk geçtiği yerde belirtilmemiş, konunun biraz değişikliği söz konusu olduğunda veya tarihî bilgi söz konusu olduğunda hemen tekrar edilmiştir. Böylece zihin tazelenmesi hedeflenmiş olup tarihî perspektifin daha canlı tutulması amaçlanmıştır.

1.5. Çalışmanın Temel Kaynakları

Hadis talebeleriyle hocaları arasında yaşanan imtihanlarla alakalı örnekleri tespit edebilmek için râviler hakkındaki Cerh-ta'dîl hükümlerini zikretmesinin yanında râvilerle alakalı yaşanan olayları da zikreden erken dönem rical kaynaklarından yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu noktada en başta Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh* adlı eseri ile Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) farklı rivayetlerle aktarıldığı *et-Târîh* adlı eserinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. İbn Maîn'in talebelerinden Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884), Osmân b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894) ve Ahmed b. Muhammed b. Muhriz rivayetleri müstakil olarak basılmış eserlerdir. Ayrıca Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un da aralarında bulunduğu bazı araştırmacıların İbn Maîn'in cerh-ta'dîl ile alakalı sözlerini derlemiş oldukları *Mevsûatü akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadîsi ve 'ilelihi* adlı eseri hem İbn Maîn'in imtihan uyguladığı örnekleri bulmak açısından hem de onun râviler hakkındaki görüşlerini bilmek açısından araştırmamızda oldukça yararlanan bir kaynak olmuştur. Kendisinden sonraki rical eserlerine kaynaklık eden İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseri hem imtihan kıssaları için hem de râvi tenkitleri için tezde sıkça başvurulmuş kaynaklardandır. Özellikle yalancı râvilerin imtihana tabi tutulup ifşa edilmesinin örneklerini tespit etmede İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* adlı eserinden epeyce yararlanılmıştır. Bir hayli imtihanın Bağdat'ta gerçekleşmesi hasebiyle Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* adlı eseri, imtihan örneklerini tespit etme ve münekkitlerin râviler hakkındaki hükümlerine erişme hususunda araştırmamıza kaynaklık etmiştir. Yine râvi imtihanları için müstakil bablar hazırlamasından dolayı Hatîb'in *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinden de önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Râviler hakkında münekkitlerin söylemiş olduğu Cerh-ta'dîl hükümleri için *et-Târîhu'l-kebîr*, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, *Mîzânü'l-i'tidâl fî naqdi'r-ricâl*, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* ve *Lisânü'l-mîzân* gibi eserlere sıkça atıfta bulunulmuştur.

Hadis usulü eserlerinin temas ettiği konularla alakalı nakillerde bulunulduğunda; *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, *Muqaddimetü İbni's-Şalâh*, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* ve *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* gibi eserler tezde yararlanılan temel kaynaklardandır.

Hadis tarihiyle ve bazı hadis terimleriyle alakalı bilgilerde tezin oldukça yararlandığı Türkçe kaynakları şöyle sıralamak mümkündür: Hadis Rivayet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl) (Hüseyin Akgün), Hadis Istılahları Sözlüğü (Abdullah Aydın), Hadis Tarihi ve Usulü (Musa Bağcı), Hadis Tarihi (Bekir Kuzudişli), Hz. Ömer'in Sünnet Anlayışı (Ebubekir Sifil) ve Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır (Ahmet Yücel).

1.6. Literatür Değerlendirmesi

Hadis talebelerinin hocalarını imtihan etmesi hususunda literatür taraması yaptığımızda, râvi imtihanlarının bir araya toplandığı ilk çalışma olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinde bu konuda müstakil olarak açmış olduğu bablar zikredilebilir. Hatîb bu hususta 5 bab zikretmiştir. Birinci babı “Râviyi Hadisini İşittiği Tarihi Sorarak İmtihan Etme” şeklinde isimlendirmiş ve bu babda 4 tane imtihan örneği rivayet etmiştir.⁴ İkinci babı “Râviyi Rivayette Bulunduğu Kimsenin Vasfı Hakkında Soru Sorarak İmtihan Etme” diye adlandırmış ve bu babda 3 tane örnek zikretmiştir.⁵ Bu örneklerden 2 tanesinin doğrudan râvi imtihanı olduğu açıkken diğer örneğin hocayı imtihan için mi yoksa başka bir amaca mebni mi gerçekleştiğini söylemek zor gözükmektedir. Çünkü örnekte imtihana açık bir delalet yoktur. Üçüncü babı “Râviyi Rivayeti İşittiği Mekânı Sorarak İmtihan Etme” şeklinde başlıklandırmış ve burada 3 tane örnek zikretmiştir.⁶ 2 tanesi sarih bir şekilde râvi imtihanına örnek teşkil ederken diğer örneğin imtihan için uygulandığı net olarak anlaşılmamaktadır. Dördüncü babı “Râvinin Hocasından Mahfûz Olmayan Bir Rivayeti Aktarmasıyla Yalanının Ortaya Çıkması” şeklinde isimlendirmiş ve 2 imtihan örneği zikretmiştir.⁷ Beşinci babı da “Râviyi Hadisleri Kalb Ederek ve Hadislere Ekleme Yaparak İmtihan Etme” diye adlandırmıştır. Burada da 5 imtihan örneğine yer vermiştir.⁸

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Maḥmûd et-Taḥḥân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403), 1/131-132.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/133.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/133-134.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/134.

⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/135-136.

Hatîb her babın içerisinde sadece ilgili örnekleri zikretmekle yetinmiş ve herhangi bir açıklama, izah veya analizde bulunmamıştır. Oysa tezimizde bu örnekler mevcut olmakla birlikte daha birçok örnekler ilave edilmiştir. Ayrıca diğer başka imtihan şekilleriyle başlıklandığımız bölümlerde de birçok örneğin analizi yapılmış ve Cerh-ta'dîl ilmine etkisi incelenmiştir.

Arap akademisinde yüksek lisans ve doktora çalışması olarak bu konunun ele alındığı tespit edilememiştir. Sadece iki tane makale çalışmasının yayınlandığı görülmüştür. Bunlardan birincisi, Ürdün Üniversitesi dergisinde Mahmut Ahmet tarafından yayınlanan *İhtibâru'r-râvî 'inde'l-muhaddisîn esâlîbühü ve vesâilühü* başlıklı makaledir.⁹ Yazar bu makalede imtihanı, adalette ve zabtta gerçekleşmesi yönünden ikiye ayırmıştır. Bunlardan her birinin de hangi yöntemlerle gerçekleştiğini zikretmiştir. Adaleti ölçmek için de zabtı ölçmek için de râvilerin başvurduğu 6 yöntem zikretmiştir. Her yönteme de genel anlamda bir misal getirmekle yetinmiş, nadir de olsa bazı yöntemler için birkaç örnek zikretmiştir. Ancak şu kadar var ki, yazar sadece örnekleri sıralamakla iktifa etmiş, herhangi bir yorum, analiz veya çıkarımda bulunmamıştır. Ayrıca makale bu imtihanların Cerh-ta'dîle nasıl etkilerinin olduğundan yoksun kalmıştır. Bu da makalenin bir teze göre çok daha kısıtlı yazma ölçütlerinin olmasından ileri gelmektedir. Zira tezimizde imtihan örneklerinin artırımına imkân bulunup her birinin yorum ve analizleriyle sunulmasına gayret edilmiştir. Ayrıca bu imtihanların tarihsel ve bilimsel perspektiften değerlendirmeleri de izhar edilmiştir.

Arap akademisinde bu hususta kaleme alınan ikinci makale ise Ezher Üniversitesi dergisinde Ahmet Nebevi tarafından yayınlanan “*el-İhtibâru bîkalbi'l-ehâdîsi ve eseruhu fî ma'rifeti dabtı'r-ruvâtî*” adlı makaledir.¹⁰ Yazar bu makalede hadis ilminde kalbin tarifini açıklamaya çalışmış, hadisleri kalb etmenin hükmüyle alakalı görüşlerden bahsetmiş ve son olarak da bu şekilde imtihan edilen râvilerden bazılarının isimlerini sıralamıştır.

⁹ Mahmud Ahmed, “İhtibâru'r-Râvî 'inde'l-Muhaddisîn Esâlîbühü ve Vesâilühü” 38/2 (2011), 687-701.

¹⁰ Ahmed Nebevi, “el-İhtibâru Bîkalbi'l-Ehâdîsi ve Eseruhu fî Ma'rifeti Dabtı'r-Ruvâtî” 2/36 (2018), 1901-140.

Bu makale, imtihan üsluplarından sadece bir tanesini ele almakla yetinmiş ve bu üslupla gerçekleştirilen imtihan örneklerinden bazılarını sunmaktan öteye geçmemiştir. Örnekleri sıralamayı tercih etmiş ve onlarla alakalı en ufak yorumda dahi bulunmamıştır. Bu makale dahi analiz ve çıkarımlardan oldukça yoksun kalmıştır.

Bu iki makale dışında hadiste telkin ve maktûb hadis gibi konular hakkında yapılan çalışmalarda telkinin ve hadis kalbinin kullanma amaçlarından birinin de imtihan olduğuna işaret etmek için imtihan konusuna değinilmiştir. Ancak bu konu, çalışmalarının asıl amacı olmadığından ötürü sadece bir örneklik olması açısından çalışmalarının çok kısa bir kısmını kaplamıştır.¹¹

Türk akademisine baktığımız zaman, bu konuyla alakalı müstakil olarak ne yüksek lisans tezine ne doktora çalışmasına ne de herhangi bir makaleye rastlanılmamıştır. Uğur Öztürk'ün hazırlamış olduğu “Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişmesi” başlıklı yüksek lisans tezinde imtihan meselesine kısaca temas edilmiştir. Kendisi doğuş ve tedvin dönemi rical tenkidinde bilgi edinme yollarını sıralarken bunlardan birinin de imtihan olduğunu zikretmiş ve herhangi bir tafsilata girmeksizin kısaca râvi imtihanlarından birkaç örnek zikretmiştir.¹²

Abdulahap Özsoy, “Hicrî 1. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” başlıklı doktora tezinde zabt kriterlerinden bahsettiği kısımda râvi imtihanından çok kısa bahsederek bu imtihanlara 3 tane örnek vermiştir.¹³

Halil İbrahim Turhan'ın hazırlamış olduğu “Cerh-ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri” başlıklı doktora tezinde tâbiûn döneminde râvilerin zabtıyla ilgili değerlendirmelerden bahsedilirken imtihan meselesine kısaca değinilmiştir. Turhan burada imtihan meselesi için sadece bir örnek vermiş ve bunun tâbiûn döneminde

¹¹ Muhammed b. Abdülkerim Ubeyd, “et-Telkîn ve Eşeruhu fi'r-Rivâyeti 'inde'l-Muḥaddiṣîn” 1/18 (1998), 47-49; Awangku Bahrom Pengiran Bahar, et-Telkîn ve Eşeruhu fi'r-Rivâti ve Merviyâtihim (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 13-16; Ahmed Muhammed Sabri Ferec, “et-Telkîn ve Eşeruhu fi'l-Hukmi ala'l-Hadîṣ”, (ts.), 837-845; Barakat Deep Mohammed, “el-Ḥadîṣü'l-Maklûb” 5 (2021), 1194-1200; İmân Ali Abdülğani, “et-Telkîn fi Rivâyeti'l-Eḥâdis Ta'rîfuhû ve Neşetuhû ve Esbâbuhû ve Hukmuhû”, (ts.), 17-83.

¹² Uğur Öztürk, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2015), 83-84.

¹³ Abdulvahap Özsoy, *Hicrî 1. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 180-182.

râvilerin zabt yönünden imtihan edildiklerine ve zabtı kuvvetli olanların rivayetlerinin tercih edildiğine kanıt olduğunu belirtmekle yetinmiştir.¹⁴

İsmail Kurt, “Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-” başlıklı bir doktora tezi hazırlamış ve İbn Hibbân (ö. 354/965) ile İbn Adî’nin (ö. 365/976) rical tenkit metotlarını mukayeseli bir şekilde inceleyerek 4. asrın cerh-ta’dîl faaliyetleri açısından durumunu ortaya koymaya çalışmıştır. Kurt, İbn Hibbân ve İbn Adî’nin râvi tenkit metotlarını sıralarken onların râvileri adalet ve zabt yönünden imtihan ettiklerinin bazı örneklerini de sıralamıştır. Ancak bu imtihanlar sadece 4. asra özgü olarak örneklendirilmiştir ve bu asırda da sadece İbn Hibbân ile İbn Adî’nin gerçekleştirdiği imtihanların üzerinde durulmuştur.¹⁵

Emin Aşıkkutlu “Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)” başlıklı doktora tezinde zabtın tespitinden bahsederken râvilerin bazı mukayese ve imtihanlara başvurduklarından bahsetmiş ve bu hususta kısaca sadece bazı örnekler vererek iktifa etmiştir.¹⁶

Muhammed Enes Topgül “Rivâyetten Râviye: Cerh-Ta’d’îl Hükümleri Nasıl Oluştur?” başlıklı eserinde erken dönem münekkitlerinin râvilerin adalet ve zabtını nasıl bir süreçle tespit ettiğini ve bu süreçte hangi metotlara başvurduklarını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁷ Bu noktada rivayet-râvi ilişkisini merkeze alan bir metodun üstünde durmuştur. Ayrıca kitabının ikinci bölümünde de Şîî olmakla itham edilen râvileri rivayet-râvi ilişkisi ekseninde incelemeye çalışmıştır. Ancak Topgül’ün çalışmasında odaklandığı nokta, münekkitlerin râvileri onların rivayetlerini inceleyerek Cerh-ta’dîl etmesi hususudur. Topgül bu incelemelerin hangi üsluplarla yapıldığını örneklerle açıklamıştır. Bu konuya kendini ısındıran faktörlerden birinin de Mustafa el-

¹⁴ İnalçık Turhan Halil İbrahim, *Cerh-Ta’dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 52.

¹⁵ İsmail Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

¹⁶ Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992), 82-85.

¹⁷ Muhammed Enes Topgül, *Rivâyetten Râviye: Cerh-Ta’d’îl Hükümleri Nasıl Oluştur?* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

A‘zamî’nin *Menhecü’n-nakd* adlı eserini tercüme¹⁸ ederken karşılaştığı muaraza yöntemine dair örneklerin olduğunu zikretmektedir. Bekir Kuzudişli de A‘zamî’nin ele aldığı bu yöntemin üzerinde durduğunu vurgulamıştır.¹⁹ Şu kadar var ki, Topgül’ün incelediği rivayetlerin mukayese edilerek test edilmesi meselesi, tezimizde ele aldığımız hadis talebelerinin hocalarını imtihan şekillerinden sadece birisini oluşturmaktadır. Zira hadis talebeleri hocalarını imtihan ederken onların rivayetlerini mukayese etmeye başvurdıkları gibi daha birçok şekil ve yöntemle hocalarını sınamışlardır. Çalışmamız, talebelerin başvurduğu bütün imtihan yöntemlerine temas etmekle Topgül’ün çalışmasından ayrılırken ayrıca bu imtihanların tarihsel ve bilimsel analizini yaparak Cerh-ta‘dîle etkisini ortaya koymak da tezimizin özgünlüğünü belirginleştirmiştir.

Mezkûr çalışmaların dışında telkin ve maktûb hadisle alakalı çalışma yapan bazı araştırmacılar da telkin ve maktûb hadisin kullanım sebeplerini zikrederken bunlardan birinin de imtihan için olduğuna kısaca temas etmişler ve çalışmalarında bazı örneklerle yer vermişlerdir.²⁰

Batı’da yapılan hadis araştırmaları arasında da râvi imtihanları meselesinde yapılan herhangi bir çalışmaya tarafımızca rastlanılmamıştır. İlk dönem hadis tenkidıyla alakalı önemli çıkarımlarda bulunan tezimizin Cerh-ta‘dîl alanında yapılan çalışmalara katkıda bulunacağı ve bu meyanda literatürdeki boşluğu bir nebze de olsa kapatmayı hedeflediği söylenebilir.

¹⁸ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, çev. Muhammed Enes Topgül - M. İkbâl Aslan (Beka Yayınları, 2017).

¹⁹ Bekir Kuzudişli, “İsnâdın Yapısını Anlamak Mustafa el-Azami’nin Menhecü’n-Nakd Örneği”, *Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, 1 Cilt (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019), 225-236.

²⁰ Mustafa Öztürk, “Hadis Rivayetinde Telkin-Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler” 1/9 (2011), 10-12; Emin Kara, *Hadis İlminde Maktûb Hadis* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 37-38; Abdulvehhab Köseoğlu, *Hadis Usûlünde Telkin* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 59-66.

BÖLÜM II

İMTİHAN KAVRAMI, ORTAYA ÇIKIŞI VE MEŞRUIYETİ

Bu kısımda imtihan kavramının nasıl tanımlanabileceği, neyi kapsadığı ve hangi türlere hâiz olduğu ele alınacaktır. Hadis talebelerinin bir yöntem olarak kullandığı imtihana Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde nasıl başvurulduğu da bu bölümde incelenecek bir diğer husustur. Ayrıca talebelerin hocalarını imtihan etmesinin ilk örneklerinin ne zaman ortaya çıktığı belirlenmeye çalışılacak ve hocalarını sorgulamak için talebeleri bu yönteme ileten sebeplerin neler olduğu irdelenecektir. Son olarak da talebelerin hocalarını imtihan etmelerinin caiz görülüp görülmediği tartışılacaktır.

2.1. İmtihan Kavramı ve Türleri

İmtihan kavramı Arapça eserlerde ‘امتحان’ ve ‘اختبر’ fiilleriyle ifade edilmektedir. Sözlük manası; bir şeye dikkatlice bakmak, onu araştırmak ve üzerinde iyice düşünmektir.²¹ İstilahî manası ise, hadisin sabit yani sahibi (râvisi) olduğu söylenen kimseye ait olup olmadığını, bir aslının bulunup bulunmadığını araştırmaktır.²²

Hadis ilminde gerçekleşen imtihanları genel olarak iki ana başlıkta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi rivayetleri teste tabi tutmak iken ikincisi ise râvileri teste tabi tutmaktır. Rivayetleri teste tabi tutmak da amacına göre ikiye ayrılmaktadır. Birincisi rivayet hakkında hüküm vermek için gerçekleşirken ikincisi râvi hakkında hüküm vermek için gerçekleşir. Rivayet hakkında hüküm verme, aynı rivayeti birden fazla gelen tarikiyle birlikte inceleyerek kendisinde münker, şuzûz, illet olup

²¹ Ebû el-Hasan ‘Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, thk. Ḥalîl İbrâhîm Ceffâl (Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâṣi’l-‘Arabî, 1417/1996), 3/478; Ebû’l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 13/401; Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Ḳâmûsu’l-Muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1233.

²² Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 130.

olmadığını tespit etme çabasıdır. Mesela, İbn Adî'nin (ö. 365/976) İbrâhim b. Ebû Yahyâ'nın hadislerini test edip herhangi bir nekârete rastlamadığını ifade etmesi bu hususta zikredilebilir bir örnektir.²³

Râviye hüküm vermek amacıyla yapılan rivayet araştırmasına örnek olarak Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) bir hadisi birçok râviden dinlemeye olan gayreti ve sonrasında bu rivayetleri test ederek ravi kusurlarını tespit etmeye çalışması zikredilebilir. Yahyâ'nın Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) rivayetlerini olabildiğince çok râviden dinleyip bunları birbirine mukayese etme faaliyeti kaynaklarda şöyle geçmektedir:

Birgün Yahyâ b. Maîn, Hammâd b. Seleme'nin rivayetlerini dinlemek için Affân b. Müslim'in (ö. 220/835) yanına gitti. Affân Yahyâ'ya dedi ki: "Sen onun rivayetlerini daha önce kimseden dinlemedin mi ki benim yanıma geldin?". Yahyâ, "Ben Hammâd'ın rivayetlerini on yedi farklı râvisinden dinledim." cevabını verdi. Hammâd da "Allah'a yemin olsun ki sana rivayet etmeyeceğim." dedi. Yahyâ da "Etmezsen etme. Nasıl olsa bir dirhemlik iştir. Bir dirheme Basra'ya giderim ve orada Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî'den (ö. 223/838) dinlerim." dedi. Affân da ona "Sen bilirsin." dedi. Ardından Yahyâ Basra'ya geçip Mûsâ b. İsmâîl'in yanına gitti. Mûsâ ona dedi ki: "Sen Hammâd'ın rivayetlerini daha önce kimseden dinlememiş miydin?" Yahyâ da ona, "On yedi farklı kişiden işittim. Seninle on sekiz olacak." dedi. Mûsâ "Peki ne yapacaksın bu kadar farklı rivayeti?" diye sordu. Yahyâ da şöyle cevap verdi: "Hammâd b. Seleme hata yapıyordu. Ben de onun hatasıyla ondan rivayet edenlerin hatasını birbirinden ayırt etmek istiyorum. Eğer Hammâd'dan rivayet edenlerin hepsi aynı şekilde rivayet etmişse, anlıyorum ki hata Hammâd'dan kaynaklanıyor. Eğer râvilerin hepsi aynı şekilde rivayet edip sadece bir râvi farklı şekilde rivayet etmişse, anlıyorum ki hata o tek kalmış râviden kaynaklanıyor. İşte böylece Hammâd'ın kendi hatalarıyla râvilerin ondan alırken yaptıkları hatalı rivayetlerin arasını ayırt ediyorum."²⁴

İbn Maîn burada rivayetleri olabildiğince toplamaya çalışmış ve rivayetlerdeki farklılıkların kimden kaynaklandığını tespit etmek için rivayetleri test etmiştir. Böylece kimin daha iyi zabtettiğini, kimin hataya düştüğünü saptamaya imkân bulmuştur. Yahyâ b. Maîn rivayetleri teste tabi tutmak için olabildiğince fazla rivayet toplamanın gerekliliğini kendisi de vurgulamıştır: "Hadisleri toplayıp yazacağın zaman ne var ne yok hepsini yaz. Rivayet edeceğin zamanda da teftiş ederek rivayet et."²⁵ Yine bu minvalde "Biz bir hadisi 50 farklı vecihle yazmazsak onu tam manasıyla

²³ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/367.

²⁴ Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muḥaddişîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Maḥmûd İbrahim Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 1/34-35.

²⁵ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Su'ayb el-Arnâvut (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985), 11/85.

anlamazdık.” demiştir.²⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî (ö. 247/861) de 100 farklı vechine sahip olamadığı her hadiste kendisini yetim olarak addetmiştir.²⁷

İbn Maîn (ö. 233/848) mezkûr yöntemi kullanarak Vâkıdî’nin (ö. 207/823) metrûk olduğu hükmünü vermiştir. Bu hususu şöyle anlatmaktadır:

Biz Vâkıdî’nin hadislerini inceledik. Gördük ki, onun Medinelilerden rivayet ettiği hadisler, içerisinde meçhul şeyhlerin bulunduğu münker hadislerdir. Sonra hatanın kendisinden değil de rivayet aldığı şeyhlerden kaynaklanmış olabileceği ihtimali aklımıza geldi. Biz de onun İbn Ebû Zi’b (ö. 159/776) ve Ma’mer’den (ö. 153/770) rivayet ettiği hadislere baktık. Çünkü İbn Ebû Zi’b ile Ma’mer’in rivayetleri bilinen, zaptedilmiş rivayetlerdi. Fakat gördük ki Vâkıdî bu ikisinden de münker hadisler rivayet ediyor. Anladık ki problem Vâkıdî’den kaynaklanıyor ve onun hadislerini terk ettik.²⁸

Yahyâ b. Maîn verilen örneklerde rivayetleri test ederek aslında râviler hakkındaki bir hükme ulaşmak istemiştir. Çünkü bu testlerin sonunda rivayeti nakleden râvilerin kendisinden hadis alınmaya elverişli birisi olup olmadığına, hangilerinin yanılıp hangilerinin sağlam olduğuna karar vermiştir. Dolayısıyla rivayetleri teste tabi tutmak hadis rivayetlerinin derecesiyle alakalı birçok malumat ortaya koyduğu gibi râviler hakkındaki hükümlere ulaşma hususunda da sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. İbn Hibbân (ö. 354/965) ve İbn Adî’nin (ö. 365/976) eserlerinde de kendilerinin bu yönteme sıklıkla başvurduğu görülmektedir.²⁹

İkinci başlık olan râvileri imtihan etme kısmını ise imtihanın hangi tabakalarda gerçekleştiğine itibarla üçe ayırmak mümkündür. Bu takdirde birinci kısım, hocaların talebelerini imtihan etmesi, ikinci kısım, akranların birbirini imtihan etmesi ve üçüncü kısım da talebelerin hocalarını imtihan etmesi şeklinde başlıklandırılabilir. Hocalar

²⁶ Zehabî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/84.

²⁷ Haîf el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/618; Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî ‘Esmâi’r-Ricâl*, 2/97; Zehabî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 12/150.

²⁸ Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* (Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1371/1952), 8/21.

²⁹ İbn Hibbân ve İbn Adî’nin rivâyetlerden yola çıkarak râvilere hüküm vermelerinin örnekleri hususunda bkz. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-*. Ayrıca Enes Topgöl münekkittlerin rivâyetleri baz alarak ravi hükümlerine ulaştıklarını örnekler vererek açıklamıştır. Bkz. Topgöl, *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*.

hadis rivayet edecekleri ve ilim aktaracakları kişinin hangi özelliklere ve ne gibi düşüncelere sahip olduğunu tespit etmek ve bu ilmin sorumluluğunu taşıyabilip taşıyamayacağından veya kötüye kullanıp kullanmayacağından emin olmak için zaman zaman talebelerini bazı testlere tabi tutmuşlardır. Örneğin Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin (ö. 211/826-27) yanına gidip ondan hadis tahammül ettikten sonra Hişâm b. Yûsuf es-San‘ânî’nin (ö. 197/812) de yanına uğramış ve ondan hadis talep etmiştir. Ancak Hişâm b. Yûsuf, Yahyâ’ya direkt rivayette bulunmayıp onu bazı imtihanlara tabi tutmuştur. Bu olayı Yahyâ şöyle anlatmaktadır:

Abdürrezzâk’ın yanından ayrıldıktan sonra Hişâm b. Yûsuf’un yanına geldim. O zamanlar San‘â’nın kadısı o idi. Çok asil duruyordu. Güzel kıyafetler giyiyordu. Beni görünce “Sen kimsin?” diye sordu. Ben de “Yahyâ b. Maîn” dedim. O da “Senin kardeşimiz Abdürrezzâk’tan hadis tahammül etmeye geldiğini duydum. Ondan hadis aldıktan sonra daha ne istiyorsun?” dedi. Ben de “Hadis, birçok kişiden yazılmalıdır.” cevabını verdim. Sonra o da “Bizim Abdürrezzâk’la hadis aldığımız kaynaklar hemen hemen birbirine yakındır.” dedi. Ben ne kadar hadis talebinde bulunduydum da o hadis rivayet etmeyi reddetti. Kendisi halka 5 vakit namazı mescitte kıldırıyordu. Ben de onun namaz kıldırıldığı mescide gelip 30 gün kaldım. Kendisine hiçbir şey sormuyordum. Sadece mescide her geliş gidişinde selam veriyordum. 30 gün geçtikten sonra beni yanına çağırıp dedi ki: “Ey adam! Ben, sen hakikaten hadis ehlinde misin değil misin onu test etmek için bunca zaman sana hadis eda etmekten geri durdum.” Ben de dedim ki: “Allah iyiliğini versin. Pes doğrusu. Bir sonraki durağım Kâbil’dir. Artık bana rivayette bulunacak mısın yoksa yol için ayırdığım paramın bitmesini mi bekleyeceksin?” Ben böyle söyleyince Hişâm cariyesine kağıtları getirmesini söyledi. Artık mescitte oturup kağıtlarda yazılı olan rivayetleri kendim için yazıyordum. Ardına da Hişâm bana okuyordu.³⁰

Akranların da birbirlerinin ilimdeki rütbelerini merak edip bunu tespit etmek için ya da adalet ve zabt hususunda ne derecede olduklarını anlamak için çeşitli imtihanlara başvurdukları vaki olmuştur. Herhalde akranların imtihanı hususunda en meşhur örnek, Bağdat’a gittiği vakit oradaki muhaddislerin Buhârî’ye (ö. 256/870) uyguladıkları imtihandır. Bağdat’taki hadis ehli Buhârî’nin geldiğini duyunca toplanıp yüz hadisin senetleriyle metinlerini birbirine kalb etmişler ve on kişiye onar hadis olmak üzere dağıtmışlardır. Buhârî için bir meclis oluşturmuşlar ve bu meclise hem Bağdatlı yerliler katılmış hem de Horasan ve başka bölgelerden yabancılar iştirak etmiştir. Katılımcılar mecliste yerlerini alınca tayin edilen on muhaddisten biri kalkıp Buhârî’ye kalb edilmiş hadislerden birini sordu. Buhârî, “Bu hadisi bilmiyorum.” cevabını verdi. Bu sefer muhaddis diğer hadisi sordu. Buhârî yine, “Bu hadisi

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, 1/316.

bilmiyorum.” cevabını verdi. Muhaddis kendisine verilmiş olan on hadisin hepsini böylece sordu. Buhârî ise hepsinde, “Bu hadisi bilmiyorum.” diye cevap veriyordu. Mecliste bulunan zeki kimseler Buhârî’nin mevzuyu anladığını söylüyorlardı. Bazı kimseler ise Buhârî’yi acziyet ve kusurla itham ediyorlardı. İkinci muhaddis de kalkıp kalb edilmiş hadisleri teker teker sordu. Buhârî hepsine, “Bu hadisi bilmiyorum.” diyordu. On muhaddisin onu da bu şekilde sırayla kalb edilmiş hadisleri Buhârî’ye okuyorlardı. Buhârî ise her defasında, “Bu hadisi bilmiyorum.” diyor ve başka bir şey söylemiyordu. Buhârî onların hadislerini bitirdiklerini anlayınca ilk konuşan muhaddise döndü ve “Senin ilk söylediğin hadis şöyleydi, ikincisi şöyleydi, üçüncüsü şöyleydi, dördüncüsü şöyleydi...” diyerek on hadisin onunu da söyledi ve ardından da her hadisin doğru senediyle doğru metnini zikretti. Diğer bütün muhaddislere de aynı şekilde cevap verdi. Orada bulunan herkes Buhârî’nin büyük bir hafız ve saygıdeğer bir muhaddis olduğunu kabul ettiler.³¹

Bir başka örnek olarak da Şu’be’nin (ö. 160/776) akranlarından olan Cerîr b. Hâzim’i (ö. 170/786) imtihan edip ona kendisiyle aynı hocadan işitmiş olduğu hadisleri sorması zikredilebilir. Vehb b. Cerîr bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Şu’be eşeğinin üzerinde babam Cerîr b. Hâzim’in yanına gelip “A’miş’ten (ö. 148/765) şu hadisi nasıl işittin?” diye sorardı. Babam da, “Şöyle şöyle işittim.” diye cevap verirdi. Şu’be de, “Vallahi ben de A’miş’ten aynı böyle işittim.” derdi. Yine A’miş’in rivayet ettiği diğer hadisleri de böylece sorardı. Babam, “Şöyle şöyle işittim.” deyince o da her defasında, “Vallahi ben de A’miş’ten böyle işittim.” derdi. En son eşeğini sürer ve giderdi.³²

Aynı şekilde talebeler de ilim aldıkları kimselerin bilgileri doğru aktarıp aktarmadıklarını anlamak için veya adalet ve zabt yönünden ne derecede olduklarını ölçmek için hocalarını farklı şekillerde imtihan etmişlerdir. Buna misal olarak Ufeyr b. Ma’dân’ın (ö. 166/783) Ömer b. Mûsâ’yı (ö. 157/774 [?]) imtihanı zikredilebilir:

Ömer b. Mûsâ (ö. 157/774 [?]) Humus’a geldiği vakit Hâlid b. Ma’dân’dan (ö. 104/722) bir mescidde rivayette bulunmaya başlamıştır. Bunun üzerine Ufeyr b. Ma’dân (ö. 166/783) şüphelenmiş ve “Kaç senesinde onunla görüştün?” diye sormuştur. Ömer b. Mûsâ “108 senesinde görüştüm.” deyince Ufeyr, “Peki nerede görüştün?” diye ikinci bir soru daha yöneltmiştir. Ömer b. Mûsâ “Ermenistan Savaşı’nda görüştüm.” cevabını verince Ufeyr şöyle demiştir: “Allah’tan kork ey şeyh, yalan söyleme! Hâlid b. Ma’dân 104 senesinde vefat etti. Sen ise onun

³¹ Hañîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/340.

³² Hañîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘İlmi’r-Rivâye*, 216.

vefatından 4 sene sonra kendisiyle görüştüğünü söylüyorsun. Ayrıca sana bir şey daha söyleyeyim, Hâlid b. Ma'dân Ermenilerle savaşmadı Rumlarla savaştı.”³³

Bu olay, hadis talebelerinin tarihi verilere dayalı olarak hocalarını imtihan etmelerine bir örnek teşkil ederken bunun dışında birçok farklı şekilde de talebeler hocalarını imtihan etmiştir.

Burada “hadis talebelerinin hocalarını imtihanı” denildiği zaman “hoca” kelimesinden maksat, talebenin ilmen kendisinden büyük addettiği, mülâkî olduğu ve hadis talep etmek maksadıyla yanına gittiği zattır. Hadis talebesinin böyle bir zatın yanına gidip kendisinden hadis alıp almayacağına karar vermek için onu türlü yollarla sınaması da “hadis talebelerin hocalarını imtihanı” şeklinde tabir edilmiştir.

Bu çalışma, imtihan çeşitleri içerisinde sadece bu kısım ile yani talebelerin hocalarını imtihan etmesi hususuyla ilgilenecek ve bu tür imtihanın ne zaman ortaya çıktığını, nasıl geliştiğini, hangi şekillerde gerçekleştiğini, şer’î hükmünün ne olduğunu, hocalardan ne gibi tepkiler geldiğini ve Cerh-ta’dil ilmine nasıl bir etkisi olduğunu örnekleriyle birlikte ortaya koymaya çalışacaktır.

2.2. İmtihan Yönteminin İlk Tohumları

Bu bölümde hadis talebelerinin, hocalarının adalet veya zabt yönünden ne derecede olduklarını ortaya çıkarmak için başvurdukları imtihan yönteminin kendilerinden önceki dönemlerde dayanağı olup olmadığı incelenecektir. Başka bir deyişle hadisçilerin başvurduğu imtihan yöntemine naslardan delil aranacaktır. Hadis alimleri de daha çok hadis usulü konularına değinirken meseleleri naslara dayandırma çabasına girmişler ve bahsettikleri meselelerin aslında ayet ve hadislerle desteklendiği izlenimini uyandırmışlardır.³⁴

İmtihan yönteminin kullanıldığı dönemler araştırıldığında, aslında bunun Hz. Peygamber’in dönemine kadar uzandığı görülmektedir. Ancak bu dönemde kullanılan

³³ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Sufyân el-Fârisî Ya’kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh* (Bağdad: Matbatü’l-İrşâd, 1401/1981), 1/152.

³⁴ Bkz. Hüseyin Kahraman, “Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/2 (2001), 169-195.

imtihan hadis talebelerinin hocalarını imtihanı kabilinden değildir. Buna rağmen, bu dönemde kullanılan imtihan da kişilerin adaletini ortaya çıkarmak için başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Böylece bu kullanım sonrasında hadis talebelerinin de bu yönteme başvurmaya zemin hazırlamıştır. Ayette de şartlar gerektirdiğinde kişinin imanında gerçekçi mi yoksa yapmacık mı olduğunu anlamak için bu yönteme başvurulmasına yönelik emir verilmiştir. Hudeybiye Antlaşmasından sonra Mümin bayanlar imanları uğruna Medine'ye göç etmek istemişlerdir. Allah, Hz. Peygamber'e onların hakikaten imanları uğruna mı yoksa başka amaçlara yönelik mi geldiklerini ortaya çıkartmak için imtihana başvurmalarını Mümtehine suresinde emretmiştir: *"Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin."*³⁵ Ayetteki bu emir doğrultusunda Hz. Peygamber kendisine gelen muhacir bayanları onlardan yemin talep ederek imtihan etmiştir. Nitekim İbn Abbas'a, "Hz. Peygamberin bayanları imtihanı nasıl gerçekleşti?" diye sorulduğunda, "Onlardan şu sözleri söylemesini talep ederdi: "Allah'a ant olsun ki kocama nefretimden hicret etmedim. Allah'a ant olsun ki mekâna olan arzumdan dolayı hicret etmedim. Allah'a ant olsun ki dünyevi menfaatlere erişmek için hicret etmedim. Allah'a ant olsun ki yalnızca Allah ve Resulüne olan sevgimden dolayı hicret ettim." diye cevap vermiştir."³⁶

Başka bir keresinde de Muâviye b. el-Hakem, üzerine vacip olan kefareti ödemek için cariyesini azat etmek istediğini Hz. Peygamber'e bildirip bunun uygun olup olmadığını sorunca Hz. Peygamber, cariyeyi kendisine getirmesini istemiş ve kefaretin yerine gelmesi için cariyenin mümin olma şartına haiz olup olmadığını test etmiştir. Bunun için Hz. Peygamber, cariyeye Allah'ın nerede olduğunu sormuş, cariyeye de, "Semadadır." cevabını vermiştir. Ardından Hz. Peygamber "Peki ben kimim?" diye sormuş, cariyeye de, "Sen Allah'ın Resulüsün." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Muaviye'ye, "Onu azat edebilirsin. O mümin birisidir." şeklinde buyurmuştur.³⁷

³⁵ el-Mümtehine 60/10.

³⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 22/575.

³⁷ Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî Muslim, *Şahîhu Muslim*, thk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1374/1955), "Mesâcid", (33).; Suleymân b. el-

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, rivayet tarihindeki imtihan örneklerinin ilk kullanımının aslında Hz. Peygamber döneminde kendisi tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu dönemde görülen imtihanlar, direkt hadis talebelerinin hocalarını imtihan etmesi şeklinde gerçekleşmeyip genel manada adalet veya zabt yönünün ortaya çıkarılması için uygulanmıştır.

Sahabe dönemi incelendiğinde de onların, hadislerin aktarımında oldukça titiz davrandıkları, çekingen tavırlar sergiledikleri, çok hadis rivayet eden kimselere tembihlerde bulundukları gözlemlenmiştir. Örneğin, Hz. Ebûbekir, bir ninenin kendisine gelip miras hakkını sorduğunda ona ayet ve hadislerde bu konu hakkında bir hüküm bilmediğini, Hz. Peygamber'den bu hususta bir şey işitmediğini söylemiş ve bu meseleyi diğer sahabilere sormuştur. Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) Allah Resulü'nün nineye mirastan altıda bir oranda pay verdiğine şahit olduğunu bildirmiştir. Ancak Hz. Ebûbekir bu rivayeti direkt kabul etmeyip Mugîre'yi kendisinden şahit talep etmekle sınamıştır. Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) Mugîre'ye şahitlik edince Hz. Ebûbekir rivayeti kabul edip onunla amel etmiştir.³⁸

Bu dönemde özellikle Hz. Ömer'in bu husustaki titiz tutumları dikkate şâyân olmuştur. Mesela, daha önce işitmediğinden dolayı kendisine şüpheli gelen bir hadisi direkt kabul etmemiş, râviden bu hadisi işiten başka râvileri de beraberinde şahit olarak getirmesini istemiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hz. Ömer'in evine gelerek içeriye girmek için izin istediği ve üç defa izin isteyip kendisine cevap verilmemesinden ötürü geri dönüp gittiği hâdise bunun meşhur örneklerindendir. Olay şöyle gerçekleşmiştir:

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hazreti Ömer'in evine geldi ve "el-Eş'arî girebilir mi?", "Abdullah b. Kays girebilir mi?", "Ebû Mûsâ girebilir mi?" diyerek üç defa izin istedi. Cevap gelmeyince geri döndü. Hazreti Ömer de peşine birini gönderdi ve onu çağırttı. Ebû Mûsâ geri geldi ve dedi ki: Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem'den şöyle işittim: "Sizden biriniz izin isteyeceği zaman üç defa izin istesin. İzin verilirse ne âlâ. İzin verilmezse de geri dönsün." Bunun üzerine Hz. Ömer dedi ki: "Eğer bu sözü Hz.

Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Kahire: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Salât", 171 (No. 930).

³⁸ Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, el-Muvaţta', thk. Muḥammed Fu'âd 'Abdubbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1406/1985), "Ferâiz", (4); Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Yezid el-Kazvînî İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Kahire: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Ferâiz" 4 (No. 2774); Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Ferâiz", 5 (No. 2894); Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir- Fu'âd 'Abdubbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), "Ferâiz" 10 (No. 2101).

Peygamber'in söylediğine dair delil getirmezsene seni cezalandırır ve sana şöyle şöyle yaparım." Ebû Mûsâ da Ubey b. Ka'b'ı getirdi. Ubey b. Ka'b dedi ki: "Resulullah'ın ashâbına eziyet etmeye mi kalkışıyorsun ey Ömer? Ben de Resulullah'ın bu sözü söylediğini işittim."³⁹

Hiz. Ömer'in böyle bir tutum sergilemesindeki amacının aslında Ebû Mûsâ'dan şüphe ettiğini ifade etmek olmadığı fakat bazı kimselerin çıkıp da hadisleri rivayet etme hususunda gevşek davranacağından endişe etmesi olduğu daha sonra kendisine söylediği şu sözlerden anlaşılmaktadır: "Vallahi ben seni yalancılıkla itham etmedim. Ancak insanların Hiz. Peygamber'e sözleri kolayca isnad etmelerinden korktuğum için işi sıkı tuttum."⁴⁰

Aynı zamanda Hiz. Ömer'in başkalarını adalet yönünden imtihan ettiği de vaki olmuştur. İmtihanın kişinin adalet yönünden gerçek rütbesinin ne olduğunu anlamak için yapıldığına örnek teşkil edecek bu olay Ahnef b. Kays hakkında gerçekleşmiştir. Zira Hiz. Ömer Ahnef'i bir sene boyunca yanında tutup imtihan etmiş ve kendisine şöyle demiştir: "Ey Ahnef! Seni ilk gördüğümde küçümsemiştim. Konuştuğun zaman da hilekâr ve yapmacık dilli olabileceğini düşünmüştüm. Fakat seni imtihan edip deneyince takdir ettim. Bundan dolayı seni gözetimim altında tuttum."⁴¹ Ayrıca bir senelik imtihanın sonunda da, "Bu adam, Allah'a yemin olsun ki tam bir liderdir." demiştir.⁴² Bu olayda Hiz. Ömer, başka bir rivayette beyan ettiği üzere, Ahnef'in münafık olmasından çekinmiş ve Hiz. Peygamber'in sahabileri münafıklara karşı dikkatli olmaları hususunda tembihlemesinden hareketle bir sene boyunca onu gözlemleyip sınamıştır.⁴³

Mezkûr hâdis, kişinin adalet yönünden derecesini tespit için bazı imtihanlara tabi tutulabileceğine örnek teşkil etmektedir. Bu olay, her ne kadar bir râvinin hocasını imtihan etmesi özelinde gerçekleşmese de, kişinin adalet yönünün açığa

³⁹ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 1/267.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Edep", 137 (No.5184); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "İsti'zân", 3. Hiz. Ömer'in daha önce duymadığı hadisleri rivayet eden sahabileri kendilerinden başka şahitler sunmalarını talep etmekle sınaması sadece Ebû Mûsâ el-Eş'arî örneğiyle sınırlı değildir. Daha fazla örnek için bkz: Ebubekir Sifil, *Hiz. Ömer'in Sünet Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006), 81-84.

⁴¹ Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullâh el-Kûfî el-İclî, *es-Sikât*, thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'azîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 1/212.

⁴² 'İclî, *es-Sikât*, 1/212.

⁴³ Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Ma'rifetu's-Şahâbe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî (Riyad: Dâru'l-Vaţan, 1419/1998), 1/367.

ıkarılmasında imtihan yoluna başvurulabileceğini göstermektedir. Aynı Şekilde, tabiin ve sonraki nesiller de mezkûr hadiseyi kendilerine dayanak kılmış olabilir.

Ayrıca bu örnek, sahblerin din hususunda ne kadar dikkatli olduklarını da göstermektedir. Hz. Ömer yle titiz davranmıŐtır ki kendisi çok keskin bir basirete sahip olmasına rağmen Müslümanların iŐlerinin başına atamayı dŐndėė kişinin belirlenmesinde sık dokuyup ince elemiŐtir. Aslında Hz. Ömer gibi birinden karŐısındakinin karakterini anlamada bir sene gibi fazla bir mddete ihtiyaı olmadığı beklenirken söz konusu Arapların dhilerinden olan Ahnef olunca oldukça akıllı ve teenni ile hareket emiŐtir.

Hz. Ömer’in hadis rivayet işini sıkı tutmak için râvileri ara ara sorguya çekerek imtihan ettiği de vaki olmuştur. Bunlardan biri, Ebû Hureyre’nin fazla rivayette bulunması hususunda kendisine sert ıkıŐıp onu sorguya çekmesi örneğidir. Bu olayı Eb Hureyre (. 58/678) Şöyle anlatıyor:

Ömer b. el-Hattâb benim hakkımda ithamda bulunup Şöyle dedi: “Sen Allah Resulünden bizzat iŐitmediėin hadisleri de rivayet ediyorsun. Filan günde Allah Resulyle birlikte filan kimsenin evindeyken sen de bizimle beraber miydin?” Ben de ona Şöyle cevap verdim: “Evet, oradaydım. Senin bana bu soruyu niye sorduğunu biliyorum.” O da “Niye sormuŐum?” deyince Şöyle cevap verdim: “nk Allah Resulü o gün “Kim bana bilerek yalan isnad ederse, Cehennem’den yerine hazırlansın.” demiŐti.” mer bunu duyunca dedi ki: “Madem yle bundan sonra Allah Resulünden istediğini rivayet et.”⁴⁴

Grldėė zere, Hz. Ömer hadis rivayetinde ileride yaŐanılabilecek olası bir gevşekliğin endiŐesiyle bunun önüne geçmek adına çok hadis rivayet eden Eb Hureyre’ye sert ıkıŐmıŐtır. Öyle ki, Hz. Ömer’in bu ıkıŐı, Eb Hureyre’de kendisinin Hz. Peygamber’e yalan isnad etmekle itham edildiği hissini uyandırmıŐtır. Halbuki önceden zikri geçen rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, Hz. Ömer’in bu sert tavırları itham olarak algılansa da aslında kendisi herhangi bir ithamda bulunmadığını, sadece Hz. Peygamber’in hadislerinin rivayeti hususunda insanların dikkatli olmasını sağlamaya çalıŐtıėını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Hz. Ömer, Ebû Hureyre’nin zabtını, kendisine geçmişte yaŐanmıŐ bir olayı sorarak imtihan etmiştir. Hz. Ömer’in sınamak için seçtiği tarihi kesit de oldukça zekicedir. Çünkü sorduğu olay, Hz. Peygamber’in

⁴⁴ Eb’l-Kâsım ‘Al b. el-Hasen İbn ‘Asâkir, *Târîhu DimeŐŐ*, thk. ‘Amr b. Ėurme el-‘Umrev (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1415), 67/344.

hadislerin rivayetinde dikkatli olunması gerektiğine işaret eden, “Kim bana yalan isnad ederse Cehennem’den yerine hazırlansın”⁴⁵ hadisini söylediği gün gerçekleşmiştir. Ebû Hureyre de hem harika zabtıyla olayı hemen hatırlamış hem de keskin zekasıyla daha Hz. Ömer o hadisi söylemeden kendisi Hz. Ömer’in o hadise çağrışım yapmak istediğini belirtmiştir. Hz. Ömer’in gerçekte sahabileri itham etmediği halde sanki itham edermişçesine çıkışları, hem işin ciddiyetini daha etkili göstermek için hem hiddetli bir tavır karşısında râvilerin gerçek savunmalarını görmek için hem de kendilerinden sonra gelen nesillere örnek teşkil edeceğinin bilincinde olduğundan ötürü olabilir. Çünkü Hz. Ömer, yaptığı işlerde kendisinden sonra gelen kimselerin onu örnek alacağını farkında olduğundan hikmetle hareket ediyordu. Buna örnek olarak şu olay zikredilebilir:

Hz. Ömer bir grup kimseyle birlikte umre yapmıştı. İçlerinde Amr b. el-Âs da bulunuyordu. Gece vakti dinlenmek üzere suya kolay ulaşabilecekleri bir yerde konakladılar. O gece Hz. Ömer ihtilam oldu. Kıyafetine bulaşan necaset eserinin olduğu kısmı yıkadı. Amr da “Biz de bir sürü kıyafet var. Bizim kıyafetlerimizden giy. Elbiseni ver komple yıkayalım.” dedi. Hz. Ömer de “Hayret bir şeysin Ey Amr! Senin yanında şu an fazla kıyafet var. Peki, acaba bütün insanlar her zaman senin gibi birden fazla kıyafet bulabilecek mi? Allah’a yemin ederim ki, eğer ben dediğin gibi yapsam, insanlar bunu sünnet olarak alacaklar. Bu yüzden sadece necaset eserini gördüğüm zaman yıkarım görmediğim zamanda da muhtemel yere su serpiştiririm.” diye cevap verdi.⁴⁶

Bu olayda Hz. Ömer yaptığı hareketlerin kendisinden sonra gelenler tarafından taklit edileceğinin nasıl farkındaysa, hadis rivayeti hususunda da sergilediği tutum ve davranışlar, kendilerinin sonraki nesillere örnek olduğunun bilincinde olmasından ileri gelmektedir. Bu dönemde yaşanılacak gevşekliğin sonraki nesillerde daha da artarak ilerlemesi ihtimalinden ötürü, Hz. Ömer hadis rivayetinin dikkat gerektiren ve tesâhülü kabul etmeyen önemli bir iş olduğunu takındığı sert tavırlarla göstermiştir.

Fazla rivayet etmesinden dolayı Ebû Hureyre’yi sınavan tek kişi Hz. Ömer değildir. Zaman zaman başka sahabiler tarafından da bu durum yaşanmıştır. Hatta bu mesele Hz. Ömer’in oğluyla da devam etmiştir. Kendisi zaman zaman daha önce duymadığı rivayetleri ilk defa Ebû Hureyre’den işitince, onun naklettiği rivayeti başka sahabilere

⁴⁵ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ’il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *el-Câmi’u’s-Şaḥîh*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tāvḳî’n-Necât, 1422), “İlim”, 38 (No. 107); Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, “Zühd ve Rekâik”, 2299.

⁴⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa’*, “Taharet”, 83.

sorarak tasdik ettirme ihtiyacı duymuştur. Bu olayı Nafi' (ö. 117/735) şöyle anlatmaktadır:

İbn Ömer'e (ö. 73/693) "Ebû Hureyre, "Kim bir cenazeye katılırsa ona bir kırat ecir vardır." diye bir hadis rivayet ediyor." denildi. İbn Ömer de, "Ebu Hureyre artık çok olmaya başladı." dedi ve birini bu rivayetin doğruluğunu teyit etmek için Âişe bint Ebî Bekr'e (ö. 58/678) gönderdi. Hz. Âişe de Ebû Hureyre'yi tasdik etti.⁴⁷

Bu örnek, sonraki nesillerde de görülecek olan râvinin zabtını aynı hocadan hadis alan başka râvilere arz ederek ölçme kısmına dahil olmaktadır. Zira diğer râvinin, yani Hz. Âişe'nin de bu hadisi işittiğini beyan etmesiyle Ebû Hureyre'nin zabtının sağlam olduğu burada da anlaşılmıştır.

Râvileri imtihan etme hususu Hz. Ali (ö. 40/661) tarafından da gerçekleştirilmiştir. Hadis rivayet edenlerden yemin talep ederek onları sınamıştır. Bu hususu kendisi şöyle ifade etmiştir: "Kim bana Allah Resulünden bir hadis rivayet ederse ondan yemin talep ederim."

Hz. Ali'nin sınama yöntemi, Hz. Peygamberin sınama yöntemiyle benzeşmektedir. Çünkü önceden de zikredildiği üzere ayette Mekke'den Medine'ye hicret eden bayanların imtihan edilmesi emredilince Hz. Peygamber de onların doğruluklarını kendilerinden yemin talep ederek sınamıştı.

Bütün bu örneklerden anlaşıldığı üzere sahâbe, hadislerin rivayet edilmesinde râviler tarafından gevşek tutum sergilenmesi kaygısı taşımaktaydılar. Bundan dolayı hadislerin daha dikkatli aktarımının sağlanması için de tedbirli hareket etmişler ve bazı râvileri imtihan etmek gibi çeşitli önlemler almışlardır. Sahâbenin gerçekleştirdiği bu sınamalar, hem rivayet edecek kişinin adalet ve zabt yönünden mertebesini ortaya çıkarıcı hem de râvileri rivayet hususunda daha dikkatli davranmaya sevk edici bir rol üstlenmiştir. Bu imtihanlar genel olarak kendi tabakaları arasında sahabenin diğer bazı sahabileri sınaması şeklinde gerçekleşmiştir ki bu, râvilerin hocalarını imtihan etmesi sınıfına değil de akranların birbirini imtihan etmesi grubuna girmektedir. Bazen de sahabenin kendilerinden sonraki tabakalardan birilerini imtihanı şeklinde gerçekleşmiştir. Her ne kadar böyle olsa da, bu yöntem râvilerin hocalarının adalet ve

⁴⁷ Buḥârî, *el-Câmi' u 'ş-Şaḥîḥ*, "Cenâiz", 56 (No. 1232-1324); Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, "Cenâiz, 55.

zabt yönlerine muttali olmaları hususunda sonraki tabakalara esin kaynağı oluşturacak niteliktedir. Dolayısıyla sahâbede görülen bu tutumlar, kendilerinden sonra gelen nesillerde de bu tutumların gelişmesine ve farklı şekillerde devam etmesine olanak sağlamıştır. Başka bir deyişle sahâbenin kendi dönemindeki insanların adalet veya zabt yönünü ölçmede başvurdukları yöntemler, râvilerin hocalarını imtihan etme şekilleri hususunda adeta sonradan filizlenip büyüyen bir ağacın tohumları olmuştur. Bu dönemde görülen kişiyi uzun zaman gözlemleyip adalet yönünden durumunu öğrenme, yemin ettirerek veya başka şahitler talep ederek adaletini ölçme, geçmişte yaşanan bir olayı sorarak veya kişinin rivayetini akranlarına arz ederek zabtını ölçme gibi imtihan çeşitleri sonraki dönemlerde de kullanılmış hatta sonraki nesiller bu hususta daha başka imtihan şekillerine de başvurmuşlardır. Bu durumu yansıtmak için de bu bölüm “İmtihan Yönteminin İlk Tohumları” olarak adlandırılmıştır. Başlığın bu şekilde isimlendirilip direkt “Râvi İmtihanlarının İlk Örnekleri” diye adlandırılmaması ise sahâbe dönemindeki örneklerin tamı tamına hadis talebelerinin hocalarına uyguladıkları imtihan türüyle aynı olmayıp sadece benzeşmesinden ileri gelmektedir. İleride verilen örneklerle de sonraki dönemde gerçekleşen kimi imtihan türünün sahabe dönemindekilerle benzeştiği daha belirgin hale gelecektir.

2.3. Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Ortaya Çıkışı

Hadis talebelerinin hocalarını adalet yönünden imtihan etmelerine zemin hazırlayan etmenlerden en önemlisi bidatlerin peydah olması, yalancı râvilerin ortaya çıkması ve uydurma rivayetlerin zuhur etmesidir. Ayrıca her insanın hasbelbeşer zihninde bazı kusurların meydana gelebilme ihtimali de zabt yönünden talebelerin hocalarını imtihan etmelerini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla imtihanların ortaya çıkışı, Cerh-ta‘dîl ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan etmenlerle paralellik göstermektedir. Cerh-ta‘dîl ilmine ihtiyaç duyulmuş ve bu ilmin gereksinimlerinden biri olan imtihanlar da uygulanmaya başlamıştır.

Cerh-ta‘dîl’e yönelik gerçekleştirilen imtihanların ilk olarak adalet hususunda mı yoksa zabt hususunda mı yapıldığı irdelendiğinde talebeler tarafından hangisinin daha önce başlatıldığını net bir şekilde söylemek oldukça zordur. Bununla birlikte, her iki imtihanın da birbirine çok yakın zamanlarda ilk örneklerini verdiğini söylemek

mümkündür. Nitekim isnad soruşturmasıyla râvilerin adaletlerinin tespit edilmeye çalışıldığı İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) şu sözüyle ifade edilmektedir:

Hadis talebeleri öncesinde isnad talep etmiyorlardı. Fitne vuku bulunca "Bize seneddeki râvilerinizin isimlerini söyleyin." demeye başladılar. Artık seneddeki râvilere bakıyorlardı. Eğer onlar ehl-i sünnet iseler hadislerini kabul ediyorlardı, eğer bidat ehlinden iseler hadislerini reddediyorlardı.⁴⁸

İbn Sîrîn'in bu sözüne bakıldığında adaletin tespitine yönelik uygulanan soruşturmaların çok erken bir dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu uygulamaya tam manasıyla imtihan denilemese de hocaların talebeler tarafından sorgulanması şeklinde gerçekleşen imtihan tarzına çok benzemektedir.

İbn Sîrîn'in sözünü ettiği fitnenin ne olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Kimileri Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesinin ardından ortaya çıkan Cemel ve Sıffin vakalarının (36-37/656-657) kastedildiğini düşünürken kimileri de bu fitneden kastın Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini ilan ettiği sıralarda (64-73/683-692) ortaya çıkan Muhtâr es-Sekafi (ö. 67/687) olayı olduğunu iddia etmiştir.⁴⁹

Hz. Peygamber de bir hadisinde şöyle buyurmuştur:

Sizden kim benden sonra yaşarsa birçok karışıklığa şahit olacaktır. O zaman sizin benim sünnetime ve Hulefâ-yi Râşidîn'in sünnetine yapışmanız gerekir. Sünnete azı dişlerinize sımsıkı sarılırsınız. Dinin aslından olmayıp sonradan eklenen şeylerden sakınırsınız. Dine sonradan eklenen her şey bidattir. Her bidat de sapkınlıktır.⁵⁰

Hz. Peygamber bu sözüyle sahabeye hitap ederek daha onların döneminde sünnete aykırı mevzuların ortaya çıkacağını ve bidatlerin peydah olacağını bildirmiştir. İşte bu

⁴⁸ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 2/599.

⁴⁹ Bkz. H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 115-117; Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019), 89-93; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 42-47.

⁵⁰ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 28/375; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Nebîl b. Hâşim Ğamrî (Mekke: el-Beşâirül'l-İslâmiyye, 2013), "İlim", 1 (No. 103); İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, "Sünnet", 6 (No. 42); Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Sünnet", 6 (No. 4607); Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, "İlim", 16 (No. 2676).

bidatler karşısında hadis ehli önlem almak adına isnad sorgulaması yaparak râvilerin adaletlerini sınamışlardır.

İbn Sîrîn başka bir keresinde de râvilere karşı dikkatli olunmasına vurgu yaparak, "Bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınızı adam akıllı inceleyin."⁵¹ cümlelerini sarf etmiştir. Bu söz dahi hadis talebelerinin hocalarını imtihan etmesine teşvik edici niteliktedir. Zira dini ilimlerin talep edildiği râvilerin adaletli olup olmadığını saptamak bazı gözlemlerle gerçekleştirebilmekteyken bunu en sağlıklı bir şekilde ortaya çıkaran yöntemlerden biri de imtihana başvurmaktır.

Gerçekten de adalet imtihanının yapılmasını elzem kılan yalanın ve hadis uydurmacılığının ortaya çıkışı çok erken dönemlere rastlamıştır. Nitekim bu husus Büşeyr al-Adevî'nin İbn Abbâs'a gelerek kendisine, "Allah Resulü şöyle söyledi", "Allah Resulü şöyle buyurdu" demesi üzerine İbn Abbâs'ın onun hadislerini dinleyip yüzüne bakmamasından anlaşılmaktadır. Çünkü Büşeyr, İbn Abbâs'a, "Ey İbn Abbâs! Senin neyin var? Sana Allah Resulünden hadisler zikrediyorum ama sen kafanı kaldırıp bana bakmıyorsun!" deyince İbn Abbâs ona şu cevabı vermiştir: "Biz önceleri bir adam "Allah Resulü şöyle dedi." deyince pür dikkat kesilir, gözlerimizi o adama diker, kulaklarımızı dört açardık. Ancak ne zaman ki insanlar sıkıntılı işler çıkarmaya başladılar, biz de onlardan sadece iyiden iyiye bildiğimiz hadisleri almaya başladık."⁵²

İbn Abbâs'ın sözünden anlaşıldığına göre bu dönem kimi bidatler ortalıkta yayılmış ve yalan, hadislere sirayet etmiştir. Bu hususta Şa'bî (ö. 104/722) ilk yalan söyleyenin Abdullah b. Sebe olduğunu söylemiştir.⁵³ Ebü't-Tufeyl (ö. 100/718-19) de Abdullah b. Sebe'nin hadis uydurduğunu ifade eden şu olayı nakletmiştir: "Müseyyeb b. Necebe'nin (ö. 65/685) Abdullah b. Sebe'yi boğazından kavrayıp getirdiğini gördüm. O esnada Hz. Ali de minberdeydi. Hz. Ali, "Bu ne yapmış?" diye sorduğunda Müseyyeb, "Allah'a ve Resulüne yalan isnad ediyor cevabını verdi."⁵⁴

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 1/25.

⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 3/38; Muslim, *Şahîhu Muslim*, "Mukaddime", 7.

⁵³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, thk. 'Abdulfettâh Ebû Gûdde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 4/483.

⁵⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 4/483.

Buradan anlaşıldığına göre, Abdullah b. Sebe zamanında yalan ortaya çıkmaya başlamış ama daha yaygınlık göstermemiştir. Muhtâr es-Sekafî'nin (ö. 67/687) zamanına gelindiğinde ise hadis uydurmacılığının kısmen yaygınlık kazandığı görülmektedir. Muhtâr'ın kendisi de bazı kimselerin yanına gelerek onlardan emelleri doğrultusunda hadis uydurmalarını talep etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinde şöyle nakletmiştir:

Muhtâr, hadisle iştigal eden birisinin yanına gelerek, "Bana Hz. Peygamber'den sonra halife olacağım ve onun neslinin haklarının savunuculuğunu yapacağım la alakalı bir hadis uydur." dedi ve adama 10 bin dirhem, bir kaftan, bir binek, bir de hizmetçi vereceğini söyledi. Adam da "Hz. Peygamber adına hadis uydurmaya kalkışmam. Ancak sahabilerden istediğini seçebilirsin. Bana vadettiğin ücretten de istediğin kadarını düşerim." dedi. Muhtâr "Ama Hz. Peygamber adına daha etkili olur." dedi. Adam da "Ama azabı da daha şiddetli olur." cevabını verdi.⁵⁵

İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714) de isnad soruşturmasının Muhtâr es-Sekafî zamanında başladığını zikretmiştir.⁵⁶ Hayseme b. Abdurrahmân (ö. 81-90/700-709) da bu durumu yansıtan şu ifadeleri kullanmıştır: "İnsanlar ilk başlarda isnad talep etmiyorlardı. Ancak Muhtâr'ın zamanına geldiği vakit insanları töhmet altında tutmaya başladılar."⁵⁷

Tabiin de kendilerine sahabeden bir hadis nakledildiği zaman öylece razı olamayıp sahabeden direkt duymak adına yolculuklar yapmıştır. Ebu'l-Aliye (ö. 90/709) de bunu şu sözlerle açıkça ifade etmiştir: "Biz sahabeden nakledilen hadisleri işittiğimiz zaman bineğimize atlayıp sahabenin yanına gider ve hadisi direkt onlardan işitirdik. Yoksa içimiz rahat etmezdi."⁵⁸

Ebu'l-Aliye'nin bahsettiği durum her ne kadar âli olan isnadı talep etme çabası olsa da bunu yerine getirirken aynı zamanda kendisine nakleden râvinin doğruluğunu da ölçmüş olması kaçınılmazdır.

Zabt hususunda uygulanan imtihanlar da adalet hususunda uygulanan imtihanlara yakın bir zamanda başlamıştır. Çünkü sahabe de olsa insan hasbelbeşer unutmaya mahkûm yaratılmıştır. Özellikle de yaşlılık dönemlerinde meydana gelen unutkanlık

⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 131.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 3/380.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 130.

⁵⁸ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs*, thk. Nüreddîn İtr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395/1975), 93.

yaygın rastlanılan bir durumdur. Nitekim Yezîd b. Hayyân (ö. 101-110/720-729), Husayn b. Sebra ve Ömer b. Müslim’le birlikte Zeyd b. Erkam’ın (ö. 68/688) yanına gidip kendisinden Hz. Peygamberden işittiği hadislerden bahsetmesini istediğinde Zeyd ona şöyle cevap vermiştir: “Ey yeğenim! Vallahi benim yaşıma hayli ilerlemiştir. Hz. Peygamber’le geçirdiğimiz zamanların üstünden de çok vakit geçti. Artık ben Hz. Peygamber’den işittiğim bazı şeyleri unuttum. Size ne anlatırsam onu tutun. Anlatmadığımda ise beni zorlamayın.”⁵⁹

Bu tür unutkanlık ve hafıza problemlerine karşın hadis talebelerinin hocalarını zabt hususunda imtihan etmeleri elzem bir husustur. Zira bu imtihanlar onların hocalarının rivayetlerine nasıl yaklaşmaları gerektiğini belirleyecektir.

Zabt hususunda gerçekleştirilen tespit edebildiğimiz ilk imtihan ise Mervan (ö. 65/685) tarafından Ebû Hureyre’ye (ö. 58/678) uygulanan imtihandır. Bu imtihanda Mervân b. el-Hakem, Ebû Hureyre’ye bazı hadisler sormuş ve katibi Ebu’z-Zu’ayzi’â’dan (ö. 101-110/720-729) gizlice bunları yazmasını istemiştir. Bir sene sonra Ebû Hureyre’ye yine aynı hadisleri sormuş ve kendisinin hiçbir değişiklik yapmaksızın hadisleri aynı şekilde zikrettiğini görmüştür. Bu imtihanı Ebu’z-Zu’ayzi’â şöyle anlatmaktadır:

Bir gün Mervân Ebû Hüreyre’yi davet etti ve ona bazı sorular ve rivayetler sordu. Beni de Ebû Hüreyre’nin söylediklerini yazmam için onun oturduğu divanın arkasına oturttu. Yeni seneye girdiğimiz vakit Ebû Hüreyre’yi bir daha davet etti ve beni de yazdıklarımla mukayese etmem için perdenin arkasına oturttu. Ardından Mervân, Ebû Hüreyre’ye geçen sene vermiş olduğu cevapları sordu. Ebû Hüreyre’de geçen sene söylediklerinden hiçbir ziyade ve eksiklik yapmaksızın ve hiçbir kelimenin yerini değiştirmeksizin cevaplarını olduğu gibi tekrar etti.⁶⁰

Aslında Ebû Hureyre sahabiler arasında hafızasıyla en meşhur olan kimselerden biridir. Ancak Mervân, Ebû Hureyre’nin yaşlanmadan önce sahip olduğu hafızasının yerinde olup olmadığını sınamak için böyle bir imtihana başvurmuş olabilir. Ebû Hureyre ise bu imtihanın sonucunda zabtının eskisi gibi sağlam olduğunu kanıtlamıştır.

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 32/10; Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, "Fezâilü’s-Sahâbe, 2408.

⁶⁰ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 67/341; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 2/598.

Bu şekilde başlayan ravi sınamaları, sonraki dönemlerde de ravilerin hem adalet hem de zabtını ölçmeye yönelik gerçekleştirilen imtihanlar şeklinde devam etmiştir. Hadis talebeleri bilhassa kuşkulandıkları noktada hiç taviz vermemişler ve hemen hocalarını imtihan etmeye koyulmuşlardır. Bu imtihanlar örnekleriyle birlikte sonraki kısımlarda ele alınacaktır.

2.4. Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Meşruiyeti

Râvilerin şeyhlerini imtihan ettikleri örneklerle bakıldığında, imtihanların farklı amaçlar doğrultusunda ve farklı şekillerde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Şeyhlerin imtihan edilmesinin şer'î hükmü de bu amaçlara ve imtihan şekillerine bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Genel itibarıyla müminler hakkında kötü zanda bulunmak, bu zan doğrultusunda onların kusurlarına muttali olmak için tecessüste bulunmak ve tecessüs sonucunda da muttali olunan kusurları zikretmekle müminlerin gıybetini yapmak ayet ve hadislerle yasaklanmıştır. Örneğin Hucurât suresinde şöyle geçmektedir:

*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahtır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Tabii ki bundan tiksindir! Allah'a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir; rahmeti sonsuzdur.*⁶¹

Yine Hz. Peygamber de şu sözleriyle müminlerin ayıplarının araştırılmasını ve gıybet edilmesini açıkça yasaklamıştır:

*Ey diliyle Müslüman olup da imanı kalbine yerleşmemiş kimseler! Müslümanların gıybetini yapmayın. Ayıplarını araştırmayın. Kim Müslüman kardeşinin ayıbını araştırırsa Allah da onun ayıbını araştırır. Allah kimin ayıbını araştırırsa evinin içerisinde bile olsa onu rezil eder.*⁶²

Bununla birlikte, ayet ve hadislerin delalet ettiği genel hükmün içerisine dahil olmayan bazı hususî istisnalar bulunmaktadır ki buralarda araştırma yapılmasının cevazı vardır. Hatta Hudeybiye antlaşmasından sonra Mekke'den Medine'ye gelerek inançları uğruna Hz. Peygamber'e sığınmayı talep eden bayanların gerçekten imanları uğruna

⁶¹ el-Hucurât 49/12.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 33/20; Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Edep", 40 (No. 4880).

gelip gelmediklerinin anlaşılması için imtihan edilmesi Mümtehine suresinde şu şekilde emredilmiştir: *“Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin.”*⁶³ Çünkü herhangi bir sınamaya tabi tutmadan direkt gelen her bayanı kabul etmek Müslümanlar açısından oldukça tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi. Casusluk yapmak için, müminlerin arasına nifak sokmak için veya Medine’de ahlak dışı davranışlar sergileyip bunları yaymak gibi amaçları gerçekleştirmek için gelmiş olmaları ihtimal dahilindeydi. Hatta, imanları uğruna değil de sırf kocalarıyla anlaşmazlıklar yaşamaları veya daha rahat bir yaşam sürme gibi nedenlerle gelmiş olmaları bile, o günün şartlarında Müslüman toplum için sakıncalı sonuçlar doğurabilirdi. Önlem alma ihtiyacı duyulan bu gibi yerlerde de amansız sonuçların önüne geçebilmek adına araştırma ve imtihan etme faaliyetleri emredilmiştir.

Bu doğrultuda tecessüsün ve bazı kişiye özgü sınamaların caiz olduğu yerleri genel olarak tedbir alınması gereken durumlar şeklinde vasıflamak da mümkündür. Tedbir alınması gereken yerler de evlenilecek kişinin seçilmesi, komşuluk yapılacak kişinin araştırılması ve zulmü engellemede kişilerin gıyabında sözlerin sarf edilmesi gibi durumlarla örneklendirilebilir. Hadislerin muhafazası için nakledenleri araştırıp onlardan söz açmak da şüphesiz bu durumların içerisinde yer alır. Bazı alimler bu gibi yerleri genel olarak altı kısma ayırmışlardır. Nevevî (ö. 676/1277) bu kısımları sıralayarak Cerh-ta’dîl hakkında şöyle demiştir:

...Dördüncüsü, Müslümanları şerden sakındırmak için ve onlara nasihatte bulunmak için gıybet etmektir. Bu da birkaç farklı şekilde gerçekleşir. İlki, râvi ve şahitlerden zayıf olan kimselerin cerh edilmesidir. Bu Müslümanların ittifakıyla caizdir. Hatta ihtiyaç halinde vacip olur...⁶⁴

Nevevî’nin sözlerinden anlaşıldığı üzere, Cerh-ta’dîl işlemi ümmete nasihat kabilinden değerlendirilmiş ve gıybetin helal olduğu kategoriler içerisine dahil edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî de Cerh-ta’dîl faaliyetinin cevazına bazı hadisleri delil getirerek bunun dinde nasihat kabilinden olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Buna paralel olarak

⁶³ Mümtehine 60/10.

⁶⁴ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Rîyâdu’s-Şâlihîn*, thk. Şu’ayb el-’Arna’ût (Beyrut: el-Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998), 432-433.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*, 50-52.

Cerh-ta'dil için gıybet etmek hangi gerekçelerle meşru görüldüyse râvilerin imtihanı da bazı şartların sağlanmasıyla birlikte aynı gerekçelere mebni meşru hükmünü almaktadır.⁶⁶

Yine Nevevî, bunu zikrettikten sonra cerh edecek kişinin şartlarını sayarken kişinin cerhi gerektiren hususu iyiden iyiye bilmesi gerektiğini beyan etmiştir.⁶⁷ Şüphesiz bu bilgi ve kanaati sağlayacak olan vesilelerden biri de râviyi bazı imtihan ve testlere tabi tutmaktır. Bu takdirde râvilerin araştırılıp sorgulanmaları da haram olan tecessüs kısmından ayrılıp dinin muhafazası kabilinden sayılmıştır.

Müslim de râvilerin hadis alacakları kişileri araştırmalarında titiz davrandıklarını *Sahih*'inin mukaddimesinde şöyle dile getirmiştir:

Alimler hadis râvilerin kusurlarını araştırmayı kendilerine zorunlu bir görev olarak addetmişlerdir. Kendilerine böyle bir şeyin meşrutiyeti sorulduğunda yapılmaması takdirinde büyük tehlikelere yol açacağından caiz olduğu fetvasını vermişlerdir. Çünkü din hususunda nakledilen bu rivayetler helal-haramı, emir-yasağı ve terğîb-terhîbi içeren amelleri bildirmek için gelmiştir. Eğer bu rivayetleri nakleden râvi, doğruluk ve eminlik sahibi değilse, onun bu halini bilen kimse ondan rivayet alıp onu tanımayan kimselere râvinin durumunu bildirmezse, günahkâr olur ve Müslümanları aldatmış sayılır. Çünkü böyle bir râviden nakledilen rivayetleri duyan bir kimsenin bu rivayetleri veya bir kısmını kullanmayacağından emin olunamaz. Halbuki böyle bir râviden çıkan rivayetlerin hepsi veya çoğu aslı olmayan yalan haberlerdir.⁶⁸

Hatîb el-Bağdâdî de râvilerin araştırılıp soruşturulmalarının bir zorunluluk olduğunu ve böyle bir şeyin cevazı bir yana vacip hükmüne haiz olduğunu vurgulamıştır:

Alimler sadece adil kimselerin getirdikleri haberlerin kabul edilmesinde ve aynı şekilde sadece adil kişilerin şahitliğinin kabul edilmesinde ittifak halindedirler. Bu anlaşıldıktan sonra şunu söyleyebiliriz ki her ne zaman haber nakleden birinin veya şahitlik edecek birinin adaleti bilinmiyorsa bunun soruşturulması ve onları tanıyan kimselere başvurarak adaletlerinin araştırılması vaciptir. Çünkü onların adalet yönünden hallerini kendilerini tanıyanlara sormadan ve araştırmadan bilmek mümkün değildir. Buna binaen râvilerin ve şahitlerin hallerini araştırmak zaruridir. Hz. Peygamber ümmetinde kendinden sonra yalancıların olacağını haber vermiş ümmetini bunlardan ve bu kimselerin rivayetlerinin kabul etmekten sakındırmıştır. Bunu yerine getirmek içinde muhaddislerin hallerinin araştırmak, râvilerin durumlarını

⁶⁶ Cerh-gıybet ilişkisi için daha fazla bilgi için bkz. Kadir Gürler, "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 33-48; Seyit Ali Güşen, "Cerh-Ta'dil'e Karşı Gıybet Eleştirisinin Tarihî Süreci", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (2021), 65-89.

⁶⁷ Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972), 124.

⁶⁸ Muslim, *Şahîhu Muslim*, "Mukaddime", 1/28.

soruşturmak dini bir önlem açısından ve şeriatı dinsizlerin desiselerinden muhafaza etme açısından vacip olmuştur.⁶⁹

Alimlerin bu hususta verdikleri hükümler ve sundukları gerekçeler râvilerin imtihan edilmesinin meşruiyetini açıklamakla birlikte bu işin aynı zamanda ne kadar önemli olduğunu da gözler önüne sermektedir. Nûreddîn İtr da bu konunun önemine atıfta bulunarak şu cümleleri kurmuştur:

Cerh ve tadil alanında uzman olan alimler râvilerin adaletini araştırmış ve onların hafıza ve dikkatlerini imtihan etmişlerdir. Hatta bu hususta uzun yolculuklar yapmışlar, zorluklara göğüs germişler ve sonrasında da insanları yalancı râvilerden ve doğruyla yanlış birbirinden ayıramayan zayıf râvilerden sakındırmışlardır. Eğer onların bu çabaları gerçekleşmeseydi, İslam dininde çok büyük karışıklıklar ortaya çıkacak, zındıklar kol gezecek ve sahtekârlar artacaktı.⁷⁰

Buraya kadar râvilerin imtihan edilmesinin genel manada meşru olduğu hatta dinin muhafazası açısından vacip hükmünü aldığı anlaşılmış oldu. Fakat yukarıda da işaret edildiği üzere râvilerin hocalarını imtihan ediş şekli zaman zaman farklılık göstermektedir. Bazen doğrudan soru sorarak imtihan ederlerken bazen de hadisi değiştirerek ya da hiç olmayan bir rivayeti telkin ederek imtihan ettikleri vaki olmuştur.

İmtihanın meşru olduğu anlaşılıp mutlak soru sormanın da şer'î herhangi bir sıkıntısı olmadığı bilindikten sonra râvileri rivayet aldıkları tarihle, mekanla veya hocalarının vasfıyla alakalı bazı sorular sorarak imtihan etmenin de bir sakıncasının olmadığı açığa kavuşmaktadır. Fakat bir râviyi imtihan etmek için rivayetleri kalb etmenin ya da uydurma rivayetleri telkin etmenin ne kadar doğru olduğu kişinin aklında bir soru işareti oluşturmaktadır. Râvilerin imtihanı dinin muhafazası için gerekli iken uydurma bir rivayeti telkin ederek dini muhafaza etmek mümkün müdür? Veya bu işin risk boyutu nedir? Çünkü bir râvi, hafızasını ölçmek için üzerinde değişiklik yapılmış bir rivayeti hocasına telkin ettiğinde, eğer hocası bu rivayetin kendisinin olduğunu zannederek onaylarsa, her ne kadar râvi hocasının zabtı hususunda bir kanaate varmış olsa da artık bu telkinden sonra hocası bu rivayeti kendisininmiş gibi rivayet etmeye başlayacaktır. İşte böyle bir durumda alimlerin bu şekilde imtihanın meşruiyeti hakkında farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Haremî b. Umâre (ö.

⁶⁹ Haţib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, ^46.

⁷⁰ Nûreddin İtr, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 90.

201/816) böyle bir şeyin helal olamayacağını ifade etmiştir. Kendisi Behz b. Esed'e (ö. 197/812) Ebân b. Ebî Ayyâş'ın (ö. 140/756 [?]) rütbesini sorduğunda Behz şöyle demiştir:

Onun hakkında Şu'be (ö. 160/776) bana şunu söyledi: "Enes b. Mâlik'ten gelen hadisleri Hasan el-Basrî'den, Hasan el-Basrî'den gelen hadisleri de Enes b. Mâlik'ten olacak şekilde kalb edip yazdım. Sonra hadisleri bana rivayet etmesi için kâğıdı Ebân'a verdim. Ebân da olduğu gibi okuyup bana rivayet etti." Haremî bunu duyunca dedi ki: "Ne kadar kötü bir şey yapmış. Hiç böyle bir şey caiz olur mu!"⁷¹

Haremî b. Umare'nin yanı sıra Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) da hadisleri kalb ederek râvileri imtihan etmenin caiz olmadığını savunuyordu. Çünkü hadisleri kalb etmede imtihan edilen râviyi hataya sevk etme durumu mevcuttur. Râvinin kalb edilen hadisi duyduğu vakit doğru halinin farkına varmayıp yanlış şekliyle onaylaması her ne kadar râvinin zabtındaki bir kusur hakkında bize bilgi verse de imtihandan sonra imtihan edilen râvi rivayetin bu şeklini doğru zannedip onu nakletmeye devam edecektir. Ayrıca imtihan esnasında bu durumdan haberdar olmayan bir kimsenin hadisi maklub şekliyle işitip doğru zannetmesi ve bu şekilde rivayet etmesi de muhtemeldir. Bu gibi sebeplerden ötürü Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) imtihan edildiğini fark edince kendisini imtihan edenlere çok sinirlenmiştir. Buhari'nin şeyhi Ebu Nuaym el-Fadl b. Dukeyn (ö. 219/834) de imtihan edildiğini anlayınca çok öfkelenmiştir. Hâfız (İbn Hacer) -Allah ona rahmet eylesin- dedi ki: "Bunun faydası zararından daha çoktur. Çünkü râvinin zabt derecesini en hızlı şekilde öğrenmeye yarar sağlamaktadır. Fakat helal olmasının şartı ihtiyaç miktarınca yapılması ve daha fazla devam edilmemesidir."⁷² İbn Hacer *Nüzhe*'sinde de imtihanın şartlı olarak cevazını beyan etmiş, meclis bitiminde imtihanın bitmesi gerektiğini ve ihtiyaçtan fazla yapılmasının caiz olmadığını tasrih etmiştir.⁷³

Bu nakillerden anlaşıldığı üzere; imtihana kalkışan talebe, hocasının hatalı hadisin telkinini kabul etmesi üzerine ona bu durumu beyan etmeli ve hadisin doğru halini ona söylemelidir. Aksi halde hocasının hatalı hadisi ezberleyip sonrasında da bu şekilde

⁷¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr el-Mekkî el-'Ukaylî, *ed-Đu'afâu'l-Kebîr*, thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984), 1/40.

⁷² Şebbir Ahmed Osmânî, *Mebâdiü 'İlmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 401.

⁷³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eğser*, thk. Nûruddîn 'İtr (Dimaşk: Matbaatü's-Şabâh, 1421/2000), 96.

rivayet etmesine sebebiyet verir ki alimler bunu caiz görmemektedir. Bu sebepten ötürü bir defasında Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Affân'ı (ö. 220/835) imtihan ederken imtihanın sonunda ona yanıldığını söyleyememiş ve bundan dolayı Allah'tan bağışlanma dilemiştir.⁷⁴

Hadis râvilerini imtihan etmenin meşruiyeti hususunda belirleyici faktörlerden biri de niyettir. İmtihanın caiz olabilmesi için kişide İslam dinin muhafazası, dinde nasihat, Hz. Peygamber'in sözlerini yalancıların uydurmalarından korumak gibi halisane niyetlerin bulunması gerekir. Ama eğer rivayet aldığı hocasını küçük düşürmek, onun aklını karıştırmak veya onu alaya almak gibi niyetlerle imtihan etmeye kalkışırsa, büyük bir cürüm işlemiş olur. Böyle bir davranış Hz. Peygamberin hadisleriyle de yasaklanmıştır: "Ümmetimden bazı kimseler çıkıp alimleri hataya düşürmek için zor sorular soracaktır. Onlar ümmetimin en şerli insanlarıdır."⁷⁵ Bir başka hadiste de şöyle geçmektedir: "Kim sefihlerle mücadele etmek için veya alimlere karşı övünüp büyüklük taslamak için ya da insanların övgüsüne mazhar olmak için ilim talep ederse Allah onu cehenneme atar."⁷⁶

Tarihte de bunun örneğine ve hatta nasıl kötü bir sonuç doğurabileceğine dair ibretlik bir olaya rastlanılmaktadır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) anlattığı şu hadise, râvileri imtihan ederken niyetin iyi tutulmasının önemini apaçık göstermektedir. Yahyâ der ki:

Kûfe'ye gelmiştim. Muhammed b. Aclân da (ö. 148/765) oradaydı. Kûfe'de hadis talep eden kimseler arasında Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) kardeşi Melîh b. el-Cerrâh, Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 189/804) vardı. Biz hep beraber İbn Aclân'ın yanına gidiyorduk. Yûsuf es-Semtî dedi ki: "Haydi hadisleri kalb edip İbn Aclân'a gidelim de bakalım hafızası nasılmış." Gerçekten de hadisleri kalp ettiler. Babasından rivayet ettiklerini Saîd el-Makburî'ye, Saîd'den rivayet ettiklerini de babasına çevirdiler. Ben onlara böyle bir şeyi helal görmediğimi söyledim. Fakat onlar şeyhin yanına girip kalp ettikleri nüshayı ona verdiler. Şeyh de kalp edilen yerleri olduğu gibi geçti. Kitabın sonuna geldiği vakit hadislerde kalbin olduğunu fark etti ve bir daha oku dedi. Hadisler tekrardan arz edildi. O da babamdan rivayet edilenler Saîd'den, Saîd'den rivayet edilenler de babamdan olacak dedi. Sonra Yûsuf es-Semtî'ye dönüp "Eğer bunu beni küçük düşürmek ve bende kusur bulmak amacıyla yaptıysan Allah senden İslam'ı çekip alsın." dedi. Ardından Hafs'a dönüp "Allah seni dininde ve dünyanda belaya düşür etsin." dedi. Sonra da Melîh'e dönüp "Allah seni ilminden faydalandırmasın." dedi. Gerçekten de Melîh ilminden fayda

⁷⁴ Haîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/201.

⁷⁵ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*, thk. Hamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 2/98.

⁷⁶ Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, "İlim", 6 (No. 2654); İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, "Sünnet", 23 (No. 253).

görmeden öldü. Hafs'ın da bedeni felç oldu ve dini yaşantısında da kadılıkla imtihan edildi. Yûsuf da zındıklıkla itham edildiği halde öldü.⁷⁷

Özetle söylemek gerekirse, râvilerin hocalarını imtihan etmesi genel olarak meşru olup gerektiğinde de vacip hükmüne bürünüyor iken bu meselenin meşruiyeti aslında imtihan şekline ve amacına göre de değişkenlik göstermektedir. Nitekim râvileri imtihan ederken hadisleri kalb etme veya yeni rivayetler uydurma gibi sınama şekilleri benimsenirse bunun cevazında problemlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Aynı zamanda râvilerin imtihan edilmesi hususunda kötü amaçlar beslenip niyetin halisane tutulmaması da yasaklanmış ve böyle yapılmasının sakıncalı sonuçlara yol açabileceği ortaya konmuştur.

⁷⁷ Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehurmuzî, *el-Muḥaddiṣu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk. Muhammed 'Accâc el-Ḥaṭîb (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404/1983), 398-399.

Zehebî (ö. 748/1348) üç cihetten bu hikâyenin sıkıntılı olduğunu ifade etmiştir. Birincisi, kendisinin Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) rivayet aldığı hocası Abdullah'ı tanımaması; ikincisi, İbn Aclân'ın (ö. 148/765) zamanında Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) ilim talep eden Melîh adında bir oğlunun bulunmamasından dolayı kıssada geçen Melîh'in kim olduğunun bilinmemesi; üçüncüsü ise, talebelerin isnadları kalp ederek hocalarını imtihan etme yönteminin o zamanlarda daha zuhur etmeyip iki yüz senesinden sonra ortaya çıkması. Ancak hikâyenin senedine bakıldığı zaman Abdullah hakkında teracim kitaplarında bir bilgiye rastlanılmaması dışında diğer bütün râvilerin sika olduğu görülmektedir. Abdullah da Râmhürmüzî'nin hocası olduğu için kendisi hocasını herkesten iyi tanır. Bundan dolayı hocasının bizce meçhul kalmasının, rivayetin sübutu hakkında çok büyük bir sıkıntıya yol açmadığı düşünülmektedir. İkinci hususa gelince, her ne kadar o zamanlarda Vekî' b. el-Cerrâh'ın Melîh adında ilim talep eden bir oğlu olmasa da bu kişinin Vekî''in kardeşi olma ihtimali de mevcuttur. Çünkü o dönemlerde Kûfe'de Vekî''in Melîh adında kardeşinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. (Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *et-Târiḫü'l-Kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-'Osmâniyye, ts.), 8/10.) Hatta Yahyâ kendisinin Kûfe'ye gittiğinde daha Vekî''i tanımazken onun kardeşi Melîh'le görüşüğünü ifade etmiştir. (Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü Ebî 'Ubeydi'l-Âcurri Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-Cerḥ ve't-Ta'dîl*, thk. Muhammed 'Alî Kâsım el-'Amrî (Medine: 'İmâdetü'l-Baḥşî'l-İlmî, 1403/1983), 207.) Dolayısıyla Râmhürmüzî'nin metninde geçen Melîh'in Vekî''in oğlu olduğu ibaresi eserin yazımı esnasında oluşan bir kalem hatası veya eserin neshi esnasında meydana gelen bir nüsha hatası olabilir. Bu ihtimalden dolayı olacak ki Sehâvî bu olayı kitabında anlatırken bu kişinin direkt Vekî''in kardeşi Melîh olduğunu tasrih etmiştir. (Ebû'l-Ḥayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Seḥâvî, *Fethu'l-Muḡş bi-Şerḥ Elfiyyeti'l-Ḥadîs li'l-'Irâkî* (Mısır: Mektebetü's-Sunne, 1424/2003), 1/340.) Biz de bundan ötürü tezimizde metni Sehâvî'nin tercih ettiği şekilde kaydettik. Üçüncü meseleye gelince, Zehebî'nin kalb ile imtihanın iki yüz senesinden sonra başladığı şeklindeki görüşü hatalı bir iddiadır. Zira tezimizde de örneklendirdiğimiz üzere Zehebî'nin iddiasının aksine kalb ile imtihanın ilk örneklerini hicri ikinci asrın ortalarında görmekteyiz. Bu zikredilen sebeplerden ötürü rivayetin sübutu hakkında net bir şekilde olumsuz yargıya varmak uygun gözükmemektedir. Ancak belki kıssadaki 'Allah senden İslam'ı çekip alsın', 'zındıklıkla itham edildi' gibi cümleler mübalağalı olabilir. Her ne kadar kıssadaki bazı tafsilatlar abartılı olsa da imtihanın gerçekten gerçekleştiğini ve hocanın çok kızdığını söylemek yanlış olmaz.

BÖLÜM III

HADİS TALEBELERİNİN HOCALARINI İMTİHAN ETME ŞEKİLLERİ

3.1. Adalet Yönünden İmtihan Şekilleri

Adalet, bir kimseyi takva üzere yaşamaya ve mürüvvete aykırı işlerden uzaklaşmaya ileten melekedir. Bir kimsenin adil sayılabilmesi için 5 şart gereklidir: Müslüman olmak, aklî dengesi yerinde olmak, bulûğ çağına ermiş olmak, dînen yükümlü olunan amelleri yerine getirip sakıncalı amellerden kaçınmaktan ibaret olan takvaya sahip olmak ve İslâm dinine aykırı olmayan toplumsal normlara riayet etmek diye tanımlanan mürüvveti gözetmektir.⁷⁸ Başka bir deyişle adalet kişinin hayırlı amellerinin kötü amellerinden daha fazla olmasıdır. Adaletli olmaktan günaha hiç girmemek kastedilmemektedir. Adil bir kimse bazen günaha da girmiş olabilir. Hatta bu günah büyük günahlardan biri de olabilir. Ancak kendisi bundan tövbe eder ve o günahı tekrarlamaz. Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) bu hususta şöyle demiştir: “Kimin fazileti kusurundan daha fazlaysa, onun kusuru fazileti hatırına göz ardı edilir.”⁷⁹ İmam Şafî de şu ifade de bulunmuştur: “Kişi de galip olan itaat ise o adil sayılır, kişi de galip olan isyan ise o mecruh sayılır.”⁸⁰ Bir kimsenin adaletli oluşunun tespiti ise onun ibadetlerinde ve muamelesinde nasıl olduğu takip edilerek veya onu bazı imtihanlara tabi tutarak gerçekleşir. Bu bölümde hadis talebelerinin hocalarının adaletini tespit etmek için başvurdukları çeşitli imtihan şekilleri ele alınacaktır.

⁷⁸ Nûreddin İtr, *Usûlü'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve 'İlmü'r-Ricâl* (Dimeşk: Dârü'l-Yemâme, 2007), 66-67.

⁷⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed İbn 'Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Faḍlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zehîrî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994), 2/280; Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, 79.

⁸⁰ Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, 79; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 64/197; Abdullah Aydınlı, “Adâlet (Hadis)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

3.1.1. Telkinde Bulunarak İmtihan Etme I

Sözlükte “bir sözü veya düşünceyi başkasına aşlamak, zihnine sokmak” anlamındaki telkin terim olarak “bir râvinin hâfıza bozukluğu, dalgınlık veya gevşekliğinden (gaflet) yararlanarak sened veya metin yönünden kendisiyle ilgisi olmayan bir hadisi, ‘Bu hadisi sen rivayet ettin’ gibi sözlerle kabullenmesini sağlamak” demektir.⁸¹

Genel olarak telkin, hadis talebelerinin hocalarının zabtını ölçmek için başvurduğu bir yöntem olarak bilinse de talebeler bu yöntemi hocalarının adaletini ölçmek için de zaman zaman kullanmışlardır. Böylece onların âdil veya yalancı olduklarının tespitini gerçekleştirebilmişlerdir. Talebelerin adalet ölçümü için başvurduğu telkin yöntemi farklı şekilleriyle bu kısımda izah edilecektir.

3.1.1.1. Hocanın Hadisleri Arasında Ekleme ve Çıkarma Yapararak Telkin Etme

Hadis talebelerinin, rivayette bulunan hocalarını imtihan ederken çeşitli telkin şekillerine başvurdukları zikredilmişti. Başvurdukları telkin çeşitlerinden birisi, hocanın rivayetini alıp içerisinde değişiklikler yapmaktır. Bu değişiklikler, bazen hocanın rivayetinden bazı lafızları çıkarıp farklı bazı lafızlar eklemekle gerçekleşiyordu. Örnek verilecek olursa, Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî (ö. 353/965) ve bir grup hadis talebelerinin, hocaları Muhammed b. Amr el-Ukaylî’nin (ö. 322/934) yanına gelen kişilere orijinal nüshasını çıkartmayıp herkese kendi nüshalarından okumalarını söylemesi, talebelerin de bundan kuşkulanmaları sonucu onun hadislerindeki lafızlarda ekleme ve çıkartma yaparak telkinde bulunmaları zikredilebilir. Bu olayı Mesleme şöyle anlatmaktadır:

Muhammed b. Amr el-Ukaylî hadis talebelerinden kim yanına gitse asıl kitabını ortaya çıkartmıyordu. Gelenlere “Sen kendi nüshandan oku.” diyordu. Biz de kendi aramızda böyle bir şeyin hoş olmadığı hakkında konuşup acaba bu adam herhangi bir kusuru örtbas etmek için mi böyle yapıyor diye kuşkulandık. Adam ya insanlar içerisinde hafızası en kuvvetli olanlardan biriydi ya da insanların en yalancılarından biriydi. Sonra bu meselenin açığa çıkması için onun rivayet ettiği hadisleri alıp içerisinde oynamalar yaparak bazı lafızları ekleyip bazılarını da çıkartarak bir kâğıda yazdık. Bazı rivayetlerini de doğru şekliyle yazdık. Ardından onun yanına gelip bu hadisleri dinletmek istedik. Bana, “Sen oku.” deyince ben de okumaya başladım.

⁸¹ Emin Âşıkutlu, “Telkin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011); Ayrıca bkz. Öztürk, “Hadis Rivayetinde Telkin-Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler”.

Lafızlarda ekleme ve çıkarma yaptığımız yere gelince hemen fark etti. Kâğıdı alıp eksik lafzı ekledi ve ziyade olan lafzın da üstünü çizdi. Böylece hadisi doğru şekline getirmiş oldu. Sonra da doğru şekliyle hadisi bize okudu. Biz de onun yanından gönül rahatlığıyla ayrıldık ve onun insanların içerisinde hafızası en kuvvetli olan kimselerden olduğuna kani olduk.⁸²

Bu olay hem adalet imtihanına hem de zabt imtihanına örnek teşkil edebiliyorken aslında bu imtihan hocanın adaletinde, talebelerde hasıl olan bir kuşkudan ötürü gerçekleşmiştir. Yani imtihan başta hocanın yalancı olup olmadığını ölçmek için yapılmıştır. Fakat sonucunda sadece hocanın adalet yönünden kusurlu olmadığını değil, aynı zamanda zabtının da sağlamlığını ortaya koymuştur. Çünkü hadis talebeleri, hocanın kendi nüshasını çıkarmamasının sebebinin rivayetleri uydurduğundan dolayı değil de hafızasının çok keskin olduğundan ileri geldiğini anlamışlardır.

Örnekten anlaşıldığı üzere hadis talebeleri bu imtihanı kendilerinde hasıl olan bir kuşku neticesinde gerçekleştirmişlerdir. İleride gelecek örneklerde de bu tür imtihanların hep bir kuşku neticesinde mi gerçekleştiği, yoksa kuşku olmasa dahi genel manada Cerh-ta'dîl hususundaki hükme ulaşmak için bu tür imtihanların yapılıp yapılmadığına dikkat çekilecektir.

Burada hadis talebelerinin hocalarına teslimiyeti hususunda önemli bir noktaya da dikkat çekilmesi gerekmektedir. O da hocaya saygı ve edepli olmak ile Hz. Peygamber'in hadislerini rivayet etme gibi önemli bir hususta bazı sınamalara başvurulmasının birbirinden ayrılması gerektiğidir. Nitekim hadis talebeleri, Hz. Peygamber'in hadislerini muhafaza etme gibi elzem bir misyon karşısında, hocayı imtihan etmeyi edep dışı addetmeyip rivayet aldıkları kimseleri sınamaktan geri durmamışlardır. İmtihanı gerçekleştirme esnasında ve gerçekleştirmeden önceki niyetlerinde herhangi bir edepsizliğe yeltenmedikleri sürece, Hz. Peygamber'in hadislerini korumaya olan düşkünlükleri takdire şayan bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu imtihanın Cerh-ta'dîl ilmine etkisini ortaya çıkarmak için imtihana uğrayan Muhammed b. Amr el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) tarih, Cerh-ta'dîl, ricâl ve tabakât türü eserlerden biyografisine baktığımızda, kendisi hakkında sadece iki kişinin hüküm

⁸² Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîş bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-'Irâkî*, 1/338-339.

beyan ettiği karşımıza çıkmaktadır. Birincisi bu olaya şahit olan kendi talebesi Mesleme b. Kâsım el-Endelüsi'dir (ö. 353/965). Kendisi, hocasını “kadri yüce, pek kıymetli, kendisi gibi birini görmediğim, çok eser tasnif etmiş birisiydi.” diye vasfetmiştir. Sonrasında da hocasının harikulade hıfzına delalet eden imtihan kıssasını anlatmıştır.⁸³ İkinci zat ise, Ebü'l-Hasen ibnü'l-Kattân el-Mağribî'dir (ö. 628/1231).⁸⁴ O da Ukaylî'yi “sika, kadri yüce, hadisi iyi bilen, ileri hafızalı birisidir.” şeklinde nitelemiştir.⁸⁵ Mesleme b. Kâsım'ın, hocasını ta'dîl etmesinde imtihanın etkin rolü apaçık gözükmetedir. Meseleme b. Kâsım'dan yaklaşık 3 asır sonra gelen İbnü'l-Kattân'ın da Ukaylî'yi ta'dîl ederken Mesleme'nin yaşadığı bu olaya dayanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

3.1.1.2. Hadis Uydurup Telkin Etme

İmtihan maksatlı yapılan hadis telkinlerinde, rivayet içerisinde lafız ekleme ve çıkarma yaparak hocayı test etmek bir seçenek iken bazen direkt metnin tamamı uydurulup hocanın rivayet ettiği isnada giydirilerek de gerçekleştirildiği olmuştur. Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) bu tür imtihanı gerçekleştirten hadis talebelerindendir. Kendisi Mûsâ b. Dînâr'ın (ö. 141-150/758-767) yanına gitmişti. Mûsâ'nın hangi hocalardan ne senetle hadis rivayet ettiğini biliyordu. Onun senetlerini kullanarak hadis uydurdu ve Mûsâ'ya telkin etti. Mûsâ da uydurma hadisleri kendi rivayetiymiş gibi kabul etti. O mecliste bulunan Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) da bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Ben ve Hafs b. Gıyâs bir hocanın yanındaydık. Ebü Şeyh b. Herim de (ö.171-180/788-797) ondan hadis yazıyordu. Hafs hadisleri rivayet eden hocayı imtihan etmek maksadıyla hadis uydurup ona şöyle telkin etmeye başladı: “Sana Âişe bint Talha, Âişe'den şöyle rivayet etmişti.” Hoca da onaylarcasına “Bana Âişe bint Talha öyle rivayet etti.” diyordu. Hafs sonra “Sana Kâsım b. Muhammed, Âişe'den şöyle rivayet etmişti.” dedi. Hoca da bunu onaylayıp aynısını tekrar etti. Ardından Hafs “Sana Saîd b. Cübeyr de, İbn Abbâs'tan bu rivayetin benzerini rivayet etmişti.” dedi. Hoca da yine bunu onaylarcasına aynısını tekrar etti. Hadis rivayeti bitince Hafs elini ıslattı ve Ebü Şeyh'in bu adamdan aldığı rivayetleri kâğıttan sildi. Ebü Şeyh: “Rivayet aldığım için bana haset mi ediyorsunuz?” diye çıkıştı. Hafs da: “Hayır, bu rivayetler yalan

⁸³ Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/36; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15/237-238; Ebü 't-Tîb Muhammed b. Aḥmed b. 'Alî el-Fâsî el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/230; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ḥudayrî es-Süyûtî, *Ṭabaḳātu'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 348.

⁸⁴ İsmail Hakkı Ünal, “İbnü'l-Kattân el-Mağribî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁸⁵ Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, 3/36-37; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15/237-238.

olduğu için öyle yaptım.” cevabını verdi. Sonra Yahyâ’ya bu hocanın kim olduğunu sordular. Yahyâ isim vermek istemedi. Sonra dediler ki: “Belki bizim de ondan rivayetimiz vardır. İsmi söyle ki biz de bilmeden ondan rivayette bulunmayalım.” Bunun üzerine Yahyâ: “O Mûsâ b. Dinâr idi.” dedi.⁸⁶

Olaya dikkatlice bakıldığı zaman, Hafs b. Gıyâs’ın bu imtihanı herhangi bir kuşku üzere yapıp yapmadığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak kendisinin, Mûsâ’nın Ebû Şeyh’e rivayette bulunurken dinlediği rivayetlerden şüphelenmesi üzerine böyle bir imtihan gerçekleştirdiği de ihtimal dahilindedir.

Hafs’ın bu imtihanı, bir önceki örnekte görülen, hadisler içerisindeki lafızlarda oynama yaparak imtihan etme şeklinden daha kolaydır. Dolayısıyla bir hocanın bu testten kalması, bir önceki testten kalmasına nispetle, onun çok daha düşük bir durumda olduğunu ifade eder. Çünkü lafız değişikliği cüz’î bir noktadadır. Dolayısıyla bunu fark etmek daha fazla dikkat gerektirir. Fakat komple hadisin uydurulmuş olduğunu fark etmek bu kadar zor olmasa gerektir. Bundan hareketle, uydurulmuş hadisi fark edememiş olması, Mûsâ’nın adalet yönünden yüksek düzeyde sıkıntılı olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayıdır ki Hafs, Ebû Şeyh’in aldığı rivayetleri, uydurma olduğu gerekçesiyle silmiştir. Çünkü Mûsâ’nın yalancı olduğu imtihan sonucu ortaya çıkmış ve Hafs, bu ravinin yalancı olduğunu açıkça tasrih etmiştir.⁸⁷

Hafs’ın Ebû Şeyh’e dahi bırakmadan aldığı hadisleri bizatihi kendi elleriyle silmesi, Hz. Peygamber’in hadislerini muhafaza etmeye düşkünlüğünün en büyük göstergelerindendir. Nitekim bu uğurda haset etmekle itham edilmeyi bile göze almıştır. Böyle bir şeyle itham edilme durumu onda bir çekinge oluşturmamış ve onu Hz. Peygamber’in hadislerini savunmaktan geri bırakmamıştır. Yahyâ el-Kattân da ihtiyaç hasıl olmaksızın bir şahıs hakkında konuşmaktan ilk başlarda geri dursa da sonrasında olayı dinleyenlerin de bahsi geçen râviden hadis alma ihtimalinin olduğunu fark edince, bunun bir zaruret olduğunu anlayıp ismini vermiştir. Bu tutum dahi, râvilerin Hz. Peygamber’in hadislerini savunmaya verdikleri büyük önemi apaçık göstermektedir. Hem olayı dinleyenlerin yalancı râvinin kim olduğunu öğrenmekte ısrarcı olmaları hem de Yahyâ’nın gıybete girme endişesini bir kenara bırakıp Hz.

⁸⁶ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Lisânu’l-Mizân*, 2/413.

⁸⁷ İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fi Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 8/60.

Peygamber'in hadislerinin aktarımına sızan yalancı râviyi teşhir etmesi, hadisçilerde bulunan bu titiz savunuculuğun sarıh delillerindendir.

Bu imtihanın Cerh-ta'dîl ilmine etkisi incelendiğinde, en başta râvinin yalancılığını meydana çıkarıp cerh edilme sebeplerinden birini ortaya koyması zikredilebilir. Cerh ve tadil kitaplarına bakıldığında da bu olayın oralara yansıdığı fark edilmektedir. Buhari (ö. 256/870) *et-Târîhu 'l-kebîr*'de Mûsâ b. Dînâr adına açtığı başlığın hemen altında bu olaya işarette bulunmuştur. Fakat olayın hepsini zikretmemiştir.⁸⁸ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)⁸⁹ ve İbn Adî (ö. 365/976) de böyle yapmışlardır. Ancak İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ 'i'r-ricâl*⁹⁰ adlı eserinde Mûsâ b. Dînâr'ın başlığı altında olaya sadece işaret edip onu tamamen anlatmazken Ebû Şeyh b. Herim'in başlığı altında olayı ayrıntısıyla anlatmıştır.⁹¹ Mûsâ b. Dînâr eserde Ebû Şeyh'ten sonra geldiği için belki de tekrara düşmemek adına ikinci yerde sadece olaya işaret etmekle yetinmiş olabilir. Zira bunun benzerini İbn Hibbân (ö. 354/965) da yapmıştır. Kendisi kitabının başında râvilerin cerh edilme sebeplerini anlatırken⁹² orada olayı detaylıca aktardığı için Mûsâ b. Dînâr'dan bahsettiği bölümde önceden olayı aktardığını belirterek oraya atıfta bulunmakla yetinmiştir.⁹³ Ukaylî (ö. 322/934) ise Mûsâ b. Dînâr'dan bahsettiği kısımda olayı hemen bütünüyle zikretmiştir.⁹⁴ Sonraki dönemlerde Cerh-ta'dîl alanında eser kaleme alan İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁹⁵, Zehebî (ö. 748/1348)⁹⁶, İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁹⁷ ve İbn Hacer (ö. 852/1449)⁹⁸ gibi münekkitlerin de Mûsâ b. Dînâr hakkında zikrettikleri hükümler incelendiğinde, onun hakkındaki hükmün hep bu olay ekseninde şekillendiği ve buna mebni yalancı ve zayıf bir râvi olarak kabul edildiği gözlemlenmektedir.

⁸⁸ Buḥârî, *et-Târîhu 'l-Kebîr*, ts., 7/282.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 8/142.

⁹⁰ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ 'i'r-Ricâl*, 8/60.

⁹¹ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ 'i'r-Ricâl*, 2/433-434.

⁹² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine 'l-Muḥaddiṣîn ve 'd-Du'afâ ve 'l-Metrûkîn*, 1/90.

⁹³ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ 'i'r-Ricâl*, 2/169.

⁹⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâ 'l-Kebîr*, 4/156.

⁹⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve 'l-Metrûkîn*, thk. 'Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1985), 3/145.

⁹⁶ Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. 'Alî Muḥammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 4/204.

⁹⁷ Ebü'l-Fidâ 'İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşki İbn Keşîr, *et-Tekmil fî 'l-Cerh ve 't-Ta'dîl ve M'arifeti's-Şikât ve 'd-Du'afâ ve 'l-Mecâhil* (Yemen: Merkezi'n-Nu'mân, 1432/2011), 1/241.

⁹⁸ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 8/196.

3.1.2. Mukayeselerde Bulunarak İmtihan Etme I

Hadis talebelerinin, hocalarının adalet yönünü ölçmek için başvurdukları yöntemlerden biri de rivayet ettikleri hadisleri asıl kaynaklarıyla veya başka kaynaklarla mukayese etme yöntemidir. Bu yöntemle hadis talebeleri, hocalarının rivayet ettiği hadislerin aslına uygun olup olmadığını öğrenerek onların adalet sahibi veya yalancı olduklarının bilgisine sahip oluyorlardı. Adalet yönünü ortaya çıkarmada hadis talebeleri, daha çok hocanın rivayet ettiği hadisleri onun orijinal nüshasıyla mukayese etme yoluna başvuruyorlardı. Bu meyanda gerçekleştirilen imtihanların hadis talebeleri tarafından nasıl uygulandığı bu bölümde örneklerle ele alınacaktır.

Hadis talebeleri hocaların rivayetlerini dinledikleri vakit kendilerinde bir kuşku hasıl olduğunda onları imtihan etmekten hiç geri durmuyorlardı. A‘meş (ö. 148/765) de Kûfeli bir hocanın kendisine garip gelen rivayetini duyunca, kapısına kadar gidip onun orijinal nüshasını talep etmeyi ve rivayeti orijinal nüshadaki haliyle mukayese etmeyi hiç ihmal etmemiştir. Kendisi yaşadığı bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Kûfe’de bir hadis hocası vardı. Ali b. Ebî Tâlib’den (ö. 40/661) “Bir adam aynı mecliste hanımına üç kere seni boşadım derse, bu bir boşama sayılır.” diye bir rivayet naklediyordu. İnsanlar da o zaman onun yanına bölük bölük gidip hadis işitiyorlardı. Ben de gidip kapısını çaldım. Hoca kapıya çıktı. Ona, “Ali b. Ebî Tâlib’den adamın aynı mecliste hanımına üç kere boşaması hadisini nasıl işittin?” diye sordum. O da, “Ali b. Ebî Tâlib’den “Bir adam aynı mecliste hanımına üç kere seni boşadım derse, bu bir boşama sayılır.” şeklinde işittim.” dedi. Bunun üzerine ben de “Bu hadisi Hz. Ali’den nasıl bu şekilde işittin!? Bana aslı kitabını göster bakalım.” dedim. O da bana aslı kitabını getirdi. Bir baktım içerisinde şöyle yazıyor: “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Bu benim Ali b. Ebî Tâlib’den işittiğim hadistir: Bir adam aynı mecliste hanımına üç kez seni boşadım derse bâin talak gerçekleşir. Artık o bayanın, başka bir adamla evlenmeden eski kocasıyla evlenmesi helal olmaz.” Bu rivayeti bu şekilde görünce o hocaya dedim ki: “Yazıklar olsun sana! Burada senin söylediğinden farklı yazıyor.” Hoca da dedi ki: “Evet, rivayetin doğru şekli burada yazdığı gibidir. Fakat bu gelenler beni bu şekilde istediler.”⁹⁹

A‘meş’in bu olayda hadis hocasına yaptığı sınamanın kendisinde hasıl olan bir kuşku neticesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu kuşku akabinde, ilk önce hocanın yanına gidip talebelerden duyduğu bu rivayetin hakikaten hocadan sadır olup olmadığını teyit etmek istemiştir. Bu maksat doğrultusunda ilk sorusu, hocanın Hz. Ali’den nakledilen talakla ilgili rivayeti nasıl işittiğine ilişkin öğrenme amaçlı sorduğu bir sorudur.

⁹⁹ Hañîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*, 150; İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fi Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 1/242-243.

Hocanın verdiği cevap karşısında, isnad edilen rivayetin kendisinden sadır olduğunu anlayınca, ona tepkili bir şekilde “Nasıl böyle işitmiş olabilirsiniz?” diye çıkışarak hocanın hadisi yazdığı orijinal kitabı istemiştir.

A‘meş’in bu olayda hem uyguladığı tetkik hem de hadisleri muhafaza etme adına attığı adımlar ilgi çekicidir. Hocayı kendisine ulaşan yanlış bir rivayet üzerine direkt eleştirmiyor. İlk önce işini sağlama alıyor. Hakikaten hocanın bu sözü söylediğinden emin oluyor ve daha sonra onu sınıyor.

Bu sınama karşısında hocanın verdiği tepki de enteresandır. Kendisini savunmaya çalışmamış ve A‘meş’in kendisinden orijinal nüshayı istemesine karşın sert bir tavır sergilememiştir. Bilakis uydurmacılığının ortaya çıkacağını bile bile orijinal nüshayı getirmiştir. Ardına kendisinden akın akın rivayet almaya gelenleri kastederek “Bunlar beni böyle istediler.” demiştir. Kûfeli hocanın bu söyleminden kendisini hadis uydurmaya iten sebebin, şöhret arzusu veya kendisine tâbî toplama arzusu olduğu çıkarımını yapmak mümkündür. Ancak sadece rivayet toplama amacı gütmeyen A‘meş gibi basiretli hadis talebeleri imtihan yoluyla gerçeği açığa çıkarmayı başarmıştır.

A‘meş’in burada Kûfeli hocanın ismini vermemesi, sonrakilerin bilmeden ondan rivayet alması ihtimalinden ötürü aslında problemlili gözükmektedir. A‘meş belki başkasının gıybetini etmiş olmaktan korktuğu için isim vermemiş olabilir. Ama hadislerin rivayetinde bu denli titiz davranan birinin, hadislerin muhafazasının gıybetin önüne geçtiğini düşünememiş olması pek beklenemez. Belki de A‘meş bu şahsın üzerinin zaten çizildiğini ve kendisinden rivayetin sürdürülmediğini veya bu olayı anlattığı kimselerin belirli nedenlerden ötürü ondan rivayet alamayacaklarını bildiği için ismini zikretmemiş olabilir.

Rivayeti hocanın orijinal nüshasıyla mukayese ederek sınama örneği Yahyâ b. Maîn’de (ö. 233/848) de karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu sefer, rivayet esnasında hocanın kuşku verici bir hareketinin, kendini ele vermesi sonucu bu sınamaya başvurulmuştur. Yaşanan bu olayı İbn Muhriz şöyle anlatmaktadır:

Bir keresinde Yahyâ b. Maîn’in yanında Nasr b. Bâb’ı (ö. 193/808) zikrettim. Yahyâ dedi ki: “O yalancıdır. Şerlidir. Allah’ın düşmanıdır. Haccâc b. Ertât’ın (ö. 145/762) oğlu ile birlikte onun yanına gitmiştik. Bize hadis yazdığı kitapları çıkarttı. Aralarında

Avf b. Ebî Cemîle el-A'râbî'den (ö. 146/763) rivayet ettiği hadisleri yazdığı bir kitap da vardı. O rivayetleri bize tahdis etmeye başladı. Fakat kitabın baş kısmını kıvrırmıştı. Bunu görünce ben de şüphelendim ve ona, "Kitabı bana ver." dedim. Bizden bazı hadisleri sakladığını düşünüyordum. Bana kitabı vermemeye çalıştı. Ben de üzerine sıçradım ve kitabı ondan aldım. Bir de baktım ki kitabın başında "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bana Nuh b. Ebû Meryem Ebû İsmâ el-Horasânî Avf'tan rivayetle şöyle tahdis etti..." yazıyordu. Bunu görünce kitabı elimden attım ve kalkıp orayı terk ettik.¹⁰⁰

Her ne kadar İbn Maîn'in hocasından aslî nüshayı istemesi ve sonrasında zorla alması tam olarak bir imtihan çeşidi olarak değerlendirilmeyip ihtiyât maksatlı bir soruşturmaya daha yakın olsa da, hocasını aslî nüshayı verip vermeyeceği hususunda test etmesi ve hocasının söylediğiyle aslî nüshada yazanları karşılaştırması bir manada imtihan olarak itibara alınabilir.

Bu sınama da yine bir kuşku akabinde gerçekleşen örneklerden biridir. Fakat burada Yahyâ b. Maîn'in teyakkuzu göze çarpmaktadır. Hadis hocasının yanına sadece Yahyâ b. Maîn değil, Haccâc b. Ertât'ın (ö. 145/762) oğlu da gitmiş olmasına rağmen bu mevzuyu fark eden Yahyâ olmuştur. Akranları dahi Yahyâ'nın hatalara karşı uyanıklığını itiraf ediyordu. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kimi zaman ona bazı hadisler gösterip bunlarda hata olup olmadığını soruyordu ve hadislerde meydana gelen hataları Yahyâ'nın çok iyi fark ettiğini dile getiriyordu. Bir keresinde onun hakkında, "Allah Yahyâ'yı bu iş için yaratmış. Kendisi yalancıların yalanını ortaya çıkarır." demiştir.¹⁰¹ Gerçekten de Yahyâ b. Maîn hadis râvilerine karşı o kadar titizdi ki hadis almaya gittiği hocalar onu görünce yanlış yapmaktan çok çekinirlerdi. Hârûn b. Ma'rûf'un (ö. 231/846) anlattığına göre, Bağdat'a yeni bir hadis hocası gelince, kendisi hemen erken davranarak onun yanına gidip hadis talep etmiş. Hoca, eline hadislerinin bulunduğu kitabı almış ve o sıra kapı çalmış. "Kim o?" diye sorunca, kapıdaki "Ahmed b. Hanbel" diye cevap vermiş. Hoca içeriye girmesine müsaade etmiş ve hiç istifini bozmamış. Çok geçmeden yine kapı çalmış ve hoca, "Kim o?" diye sormuş. Kapıdaki "Ahmed ed-Devrakî (ö. 246/860)" diye cevap vermiş. Hoca yine istifini bozmadan içeriye buyur etmiş. Ardına Abdullah b. Muhammed İbnü'r-Rûmî (ö. 236/851) ve sonrasında Ebû Hayseme (ö. 234/849) de gelince onları da aynı şekilde içeri almış. Sonra yine kapı çalmış ve hoca, "Kim o?" diye sormuş. Kapıdaki

¹⁰⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn - Rivâyetu İbn Muhriz*, thk. Muhammed Kâmil el-Kaşşâr (Dımaşk: Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1405/1985), 1/56.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 11/79-80.

“Yahyâ b. Maîn” cevabını verince, hocanın eli titremeye başlamış ve elindeki kitabı düşürmüş.¹⁰²

Bu örnekte de Nasr b. Bâb kitabı vermeyince üzerine çullanarak onu elinden alması ve yalanı ortaya çıkarması, Yahyâ’nın Hz. Peygamber’in hadislerini yalanlardan ve yanlışlardan koruma hususunda ne kadar gayretli olduğunu aşikâr bir şekilde göstermektedir.

Nasr b. Bâb’ın Ebû İsmâ Nuh b. Ebû Meryem’in ismini örtbas etmeye çalışması ise münekkitler tarafından kendisine yapılan ithamlardan dolayıdır. Zira ricâl kaynaklarında bir çok Cerh-ta’dîl alimi onun hadis uydurduğunu, hadislerine itibar edilemeyeceğini tasrih etmiştir.¹⁰³ Bununla birlikte Abdülfettâh Ebû Gudde, Nuh b. Ebû Meryem’in hadis uydurduğuyla alakalı ithamın doğru olmadığını ispat etmeye çalışmış ve bununla alakalı farklı deliller getirmiştir.¹⁰⁴

Bu imtihanın sonucunda Nasr b. Bâb’ın yalancı olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü kendisi Avf b. Ebî Cemîle el-A’râbî’den Nuh b. Ebû Meryem Ebû İsmâ el-Horasânî aracılığıyla işittiği hadisleri, Ebû İsmâ’yı atlayarak direkt Avf’ten işittiğini söyleyerek tahdis etmiştir. Eğer Nasr bunu direkt “Avf bana tahdis etti.” şeklinde “haddesenî” lafzıyla değil de “Avf’tan bana şöyle rivayet olundu” şeklinde “an Avf” gibi bir lafızla eda etseydi, bu yalan değil tedlîs olacaktı. Böyle bir tevriyeye başvurmadiğı için direkt yalancı olduğu belli oldu. Her ne kadar Nasr foyası ortaya çıktıktan sonra “Ben bunu ilk Ebû İsmâ’den işitmiştim. Sonra da gidip direkt Avf’tan işittim. Bu yüzden kitabı kıvırdım.”¹⁰⁵ dese de Yahyâ bunu kabul etmemiş ve onu terk etmiştir. Gerçekten de Nasr’ın yaptığı yalanı yalanla kapatmaya benzemektedir. Zira gerçekten iş onun dediğı gibi olsaydı, o zaman kitabı vermemek için diretmesinin ve Yahyâ’yı üzerine sıçramak zorunda bırakmasının lüzumu kalmayacaktı.

¹⁰² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/80.

¹⁰³ Bkz. Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ’îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *et-Târîḫü’l-Kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü’l-Me’ârifî’l-‘Osmâniyye, ts.), 8/111; İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fî Du’afâ’i’r-Ricâl*, 8/293; Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâ’i’r-Ricâl*, 30/58-61.

¹⁰⁴ Muhammed Abdülhay Leknevî, *Zaferü’l-Emânî bişerhi Muḥtaşari’l-Cürânî*, ed. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2008), 573-580.

¹⁰⁵ Yahyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în - Rivâyetü İbn Muḥriz*, 1/56.

Cerh-ta'dîl kitaplarına baktığımız zaman, bu olayın aslında Nasr b. Bâb'ın yalancılığının teyidine etki ettiğini görürüz. Çünkü Nasr b. Bâb zaten bu olaydan önce de yalancılıkla itham edilen biriydi. Üzerine Yahyâ'nın yaşadığı bu olay da eklenince yalancılığı teyit edilmiş oldu. İlginç olan şudur ki, Nasr b. Bâb'ın yalancılıkla itham edilmesine sebep olan ilk olay da yine Yahyâ b. Maîn'le yaşanmıştır. Bu olayı da Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) şöyle anlatmaktadır:

Yahyâ b. Maîn, Nasr b. Bâb'dan 20 bin hadis yazmıştı. Nasr, İbrahim es-Sâîğ'den (ö. 131/749) tahdis ediyordu. Bir ara Yahyâ rivayetleri Nasr'ın orijinal nüshasına bakarak kontrol etti. Bir de ne görsün, Nasr kendisiyle İbrahim es-Sâîğ arasında geçen bir kimsenin ismini silmiş.¹⁰⁶

Yani Nasr, aslında direkt İbrahim'den rivayet almayıp başkası aracılığıyla onun rivayetlerine ulaşmıştır. Ancak o râvinin ismini silerek sanki direkt İbrahim'den rivayet almış gibi lanse ederek yalan söylemiştir. İşte bu olaydan sonra hadis talebeleri zaten Nasr b. Bâb'ı terk etmeye başlamışlardı. Yahyâ b. Maîn'in yukarıda ilk olarak zikredilen mukayeseye başvurarak yaptığı imtihan da aynı sonucu verince, artık kendisinin yalancı olduğu netleşmiş oldu. Ne var ki İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) ikinci olay ulaşmamış olacak ki, kendileri sadece ilk olaya atıfta bulunarak Nasr hakkında hüküm vermişlerdir. Nitekim İbn Sa'd şöyle demiştir: "Nasr b. Bâb Bağdat'a gitmişti. Bağdat ehli onun hadislerini işittiler. Sonra Nasr, İbrahim es-Sâîğ'den rivayette bulununca onu yalancılıkla itham edip terk ettiler."¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah da (ö. 290/903) bir gün babasına, "Ebû Hayseme'nin (ö. 234/849) Nasr b. Bâb hakkında yalancı olduğunu söylediğini duydum. Sen ne diyorsun?" diye sormuş. Ahmed b. Hanbel de "Estağfirullah. Ona yalancı diyemem. Onu sadece İbrahim es-Sâîğ'den rivayette bulunduğu için terk ettiler. Halbuki İbrahim onunla aynı memlekettendir. Ondan işitmiş olması uzak bir ihtimal değildir." cevabını vermiştir.¹⁰⁸ Yani Ahmed b. Hanbel, sadece İbrahim es-Sâîğ mevzusunun Nasr'ı yalanlamaya yeterli gelmeyeceğini düşünmüştür. Fakat kendisine, Avf b. Ebî Cemîle'den rivayette bulunurken yaptıkları ulaşmamış olacak ki Nasr b. Bâb ona sorulduğunda bu meseleden hiç bahsetmemiştir.

¹⁰⁶ Haîf el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/376.

¹⁰⁷ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1388/1968), 7/345, 376.

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 22/235.

Cerh-ta'dîl hükümlerini belirten alimlerden Buhârî (ö. 256/870), onun yalanla itham edildiğini zikretmiştir.¹⁰⁹ Ebû İshâk el-Cûzcânî de (ö. 259/873) onun hadislerinin hiçbir kıymeti olmadığını söylemiştir.¹¹⁰ Bununla birlikte İbn Hibbân, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Âsım, Ebû Zûr'a, Ebû Hatim ve Nesâî gibi münekkitler de Nasr b. Bâb'ın hüccet olamayacağını ve onun hadislerinin terk edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.¹¹¹

3.1.3. Bazı Sorulara Tabi Tutarak İmtihan Etme I

Râvinin adaletinden emin olmak için kullanılan imtihan türlerinden biri de râviyi bazı sorular sorarak sınama şeklidir. Bu sorular da farklı çeşitler halinde karşımıza çıkmaktadır. Hadis talebeleri bazen hocanın adil olup olmadığını öğrenmek için hocaya bazı tarihi veriler hakkında soru sordukları görülmüştür. Örneğin, bazı hocalara kendilerinden rivayette bulundukları râvilerle hangi senede görüştükleri ve doğum tarihlerinin ne olduğu gibi soruları sormaları bunun en meşhur örneklerini oluşturmaktadır. Çünkü bu soruların cevaplarına göre hadis talebeleri, bu hocaların kendilerinden rivayette bulundukları râvilerle hakikaten görüşüp görüşmediklerini öğrenebiliyorlardı. Bunun sonucunda da onların yalancı olup olmadıklarını ortaya çıkarıyorlardı.

Bazen de hocalara bazı mekânsal bilgiler hakkında soru soruyorlardı. Rivayet ettikleri hadisleri nerede işittiklerini sormak bu çeşit imtihanın en temel sorusuydu. Hadis talebeleri bazen hocaların rivayette bulundukları râvinin hangi mekanlarda bulunduğunu iyi bildikleri için direkt hocaya, ondan rivayet ettiği hadisi tam olarak nerede işittiğini soruyorlardı. Eğer hoca o râvinin hiç bulunmadığı bir yeri zikrederse yalancı olduğu ortaya çıkıyordu. Bazen de her hadisi işitmiş gibi kendini öne süren yalancı hadis hocalarının foyasını meydana çıkarmak için hadis talebeleri, onlara hakikatte gerçek olmayan bazı şahıs ve mekân isimleri vererek bu râvilerle o mekanlar da görüşüp görüşmediklerini sorarlardı. Kendini birçok râviden hadis işitmiş gibi lanse

¹⁰⁹ Buḥârî, *et-Târîḥu'l-Kebîr*, ts., 8/105; Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *ed-Du'afâ'u's-Şağîr*, thk. Maḥmûd İbrâhîm Zâyd (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 1/33.

¹¹⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, *'Âḥvâlu'r-Ricâl*, thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'âzîm el-Bestevî (Faysalabad: Ḥadîs Akâdemî, ts.), 1/197.

¹¹¹ İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 8/257; İbn Keşîr, *et-Tekmil fi'l-Cerḥ ve't-Ta'dîl ve M'arifeti's-Şikât ve'd-Du'afâ' ve'l-Mecâhîl*, 1/342.

eden hoca, bu râviyle o mekânda görüştüğünü onayladığı vakit, onun nasıl bir yalancı olduğu ortaya çıkmış oluyordu.

Hadis talebelerinin hocalarına, rivayet aldıklarını iddia ettiği râvilerin vasıfları hakkında soru sormaları da başka bir imtihan çeşidiydi. Bu imtihan çeşidi içerisinde râvilerin ten rengi ve fiziksel yapıları gibi vasıflar hakkında sorulan sorular yer almaktaydı. Hadis talebeleri bu râvilerin vasıflarını önceden bildiği için bu vasıflar hakkında onlardan rivayette bulunan hocalara sorular sorarak onların adaletli olup olmadıklarını meydana çıkarıyorlardı.

Bazı kere de hadis talebeleri sahip oldukları kendi bilgi ve tecrübelerine dayalı olarak veya şüphelendikleri durumlarda rivayette bulunan hocalara direkt çıkışarak onları sorguluyor ve yalancılıklarını aşikâr ediyorlardı. Bahsedilen bütün bu sorgulama çeşitlerine bu bölümde örneklerle açıklık getirilecektir.

3.1.3.1. Hocaya Tarihi Verilere Dayalı Soru Sorma

Tarihi verilerden yararlanmak, hadis uydurmacılarını ortaya çıkarmak için kullanılan en etkin yöntemlerden biridir. Birçok hadisçi imtihan için bu yönteme başvurmuş ve yalancıları tespit için kullanılmasını da tavsiye etmişlerdir. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) bu hususta şunları söylemiştir: “Râviler yalana başvurmaya başlayınca biz de onları tarihi verilerle sınamaya başladık.”¹¹² Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) da, “Bir hadis hocasından şüphelendiğiniz zaman onu senelerle hesaba çekin.” demiştir.¹¹³ Yani Hafs burada, “Ona kendi yaşını ve kendisinden hadis aldığını iddia ettiği kişinin yaşını sorun.” demek istiyor. Bu sorular karşısında eğer hadis hocası kabul edilmesi mümkün olmayan bir yaş veya doğum-vefat tarihi bilgisi verirse yalancı olduğu direkt meydana çıkacaktır. Ebû Hassân ez-Ziyâdî’nin (ö. 242/856) hocalarından Hassân b. Zeyd de bu metodun çok elverişli bir yöntem olduğunu ve kendileri tarafından yaygın bir şekilde kullanıldığını ifade eden şu cümleleri kurmuştur:

Yalancılar karşısında tarihi verileri kullanmak kadar elverişli bir metot uygulanmamıştır. Biz hadis hocalarına, “Kaç senesinde doğdun?” diye sorarız.

¹¹² Haşib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*, 1/119.

¹¹³ Haşib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*, 1/119-120.

Doğum tarihlerini itiraf ettikleri durumda artık doğrularını ve yanlışlarını birbirinden ayırırız.¹¹⁴

Hadis alimlerinin bahsettikleri bu yöntemin râviler üzerindeki uygulanış şekline ve ortaya çıkan sonuçlara ilişkin örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Ufeyr b. Ma'dân (ö. 166/783) şöyle anlatır:

Ömer b. Mûsâ (ö. 157/774 [?]) Humus'a gelmişti. Kendisinden rivayet almak için mescidde toplandık. Rivayet esnasında "Sizin salih hocalarınızdan biri bize şöyle rivayet etti" deyip duruyordu. Bunu çok defa tekrarlayınca ben de, "Bizim salih hocamız da kimmiş? İsmi söyle de bilelim." dedim. O da "Hâlid b. Ma'dân (ö. 104/722)" diye cevap verdi. "Kaç senesinde onunla görüştün?" diye sordum. "108 senesinde görüştüm." dedi. "Peki nerede görüştün?" diye sordum. Ermenistan Savaşı'nda görüştüm." dedi. Bunun üzerine ona dedim ki: "Allah'tan kork ey şeyh, yalan söyleme! Hâlid b. Ma'dân 104 senesinde vefat etti. Sen ise onun vefatından 4 sene sonra kendisiyle görüştüğünü söylüyorsun. Ayrıca sana bir şey daha söyleyeyim, Hâlid b. Ma'dân Ermenilerle savaşmadı Rumlarla savaştı."¹¹⁵

Bu olay, hem hadis hocasını kendisine tarihi olayları sorarak imtihan etme kısmına hem de hadis hocasını kendisine râviye ilişkin mekanları sorarak imtihan etme kısmına örnek teşkil etmektedir. Burada tarihi olay olarak merkeze alınan soru hocanın kendisinden rivayette bulunduğu kişiden ne zaman bu rivayeti işittiğine ilişkindir. Rivayetin sözde işitildiği tarihle râvinin vefat tarihi uyuşmayınca hadis hocası Ömer b. Mûsâ'nın yalancı olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat Ufeyr b. Ma'dân yine de bununla yetinmeyip belki daha da emin olmak için rivayet aldığı mekanı da sormuştur. Nitekim Ömer b. Mûsâ'nın yalancılığı bir kez daha meydana çıkmıştır.

Bu hususta Ömer b. Mûsâ'nın (ö. 157/774 [?]) durumunu ortaya çıkaran tek kişi Ufeyr b. Ma'dân (ö. 166/783) da değildir. Bu olayın benzerini İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797) da yaşamıştır. Kendisi şöyle anlatmaktadır:

Ömer b. Mûsâ'ya kaç senesinde Hâlid b. Ma'dân'dan hadis işittiğini sordum. O da "108 senesinde" cevabını verdi. Ben de dedim ki: "Sen Hâlid b. Ma'dân'ın vefatından 4 sene sonra hadis işittiğini iddia ediyorsun. Peki söyle bakalım nerede ondan işittin?" Dedi ki: "Ermenistan ve Azerbaycan'da işittim." Ben de ona Hâlid b. Ma'dân'ın ömrü hayatı boyunca hiç oralara gitmediğini söyledim.¹¹⁶

¹¹⁴ Hañib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/339.

¹¹⁵ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-Târîh*, 1/152.

¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 6/133.

Cerh-ta‘dîl kitaplarına baktığımızda da bu olayın oraya yansımalarını net bir şekilde görmekteyiz. Bu imtihan doğrultusunda Cerh-ta‘dîl alimlerinin hepsi Ömer b. Mûsâ’nın yalancı olduğunu ve onun hadislerinin kabul edilemeyeceğini tasrih etmişlerdir. Bu alimler arasında Buhârî (ö. 256/870), onun hadislerinin münker olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷ Yahya b. Maîn (ö. 233/848) de kendisi hakkında, “Yalancıdır, hadislerinin hiçbir değeri yoktur.” demiştir.¹¹⁸ Nesâî (303/915) de onun hadislerinin metrûk olduğunu söylemiştir.¹¹⁹ Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) de onun hadislerinin metrûk ve sâkıt olduğunu ve kendisinin hadis uydurduğunu ifade etmiştir.¹²⁰

Hadis hocasını, kaç senesinde rivayeti işittiğiyle alakalı soru sorarak imtihan etmenin bir başka örneğine de Ebû’l-Velîd et-Tayâlisî’de (ö. 227/842) rastlamaktayız. Kendisi şöyle anlatıyor:

Bir gün Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz’ın (ö. 191-200/806-815) yanında idik. Orada şöyle bir şey söyledi: “Bize Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) rivayet etti. Kendisine şöyle şöyle sorular sorulmuştu.” Ben de “Kaç senesinde?” diye sordum. O da “124 senesinde.” dedi. Ben de “Atâ 110 küsur senesinde vefat etti.” dedim.¹²¹

Burada da tarihi verilerle yapılan imtihan bir önceki örnekteki gibi râvinin kusurunu ortaya çıkartmıştır. Zira hocanın iddiasına göre, kendisinin Atâ b. Ebî Rebâh’ın (ö. 114/732) vefatından 10 sene sonra ondan rivayet aldığı anlaşılmaktadır ki bu da mümkün değildir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz’ın (ö. 191-200/806-815) burada Atâ’ları karıştırıp kendi memleketi olan Iraklı Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) yerine Mekkeli Atâ b. Ebî Rebâh’ın (ö. 114/732) ismini vermiş olması da muhtemeldir. Her hâlükârda imtihan, râvinin kusurunu ortaya çıkartmış olur. Nitekim Zehebî de *Mîzânü’l-i ‘tidâl* adlı eserinde bu olayı naklettikten sonra şöyle demiştir:

Eğer Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz bilerek Atâ b. Ebî Rebâh’tan o tarihte rivayet aldığını iddia etmişse, yalancı olmuştur. Fakat eğer Atâ b. es-Sâib’i Atâ b. Ebî Rebâh’la karıştırdığından dolayı böyle bir şey demişse, o zaman da hafızası kusurlu metruk birisi olur.¹²²

¹¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, ts., 6/197.

¹¹⁸ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 45/348.

¹¹⁹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 45/349.

¹²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, 6/133.

¹²¹ ‘Ukaylî, *ed-Đu‘afâu’l-Kebîr*, 3/308.

¹²² Zehebî, *Mîzânü’l-İ‘tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, 2/360.

Cerh-ta'dîl kitaplarına da Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz'ın (ö. 191-200/806-815) kuvvetli bir râvi olmadığı, hatta hiçbir değerinin olmadığı ve hadislerinde bazı münkerliklerin bulunduğu yansımıştır. Yahya b. Maîn (ö. 233/848) onun hakkında, "Hiçbir şey değil, hiçbir değeri yok" anlamına gelen leyse bi-şey'¹²³ terimini kullanmıştır.¹²⁴ Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890) de onun hakkında, "Kuvvetli bir râvi değildir." demiştir.¹²⁵ İbn Adî (ö. 365/976) de, "Hadislerinde birtakım münkerlikler vardır." ifadesini kullanmıştır.¹²⁶

Hadis talebeleri hocalarını, kendilerinden rivayet aldıkları râvilerden kaç senesinde bu rivayetleri işittiklerini sorarak imtihan ettikleri gibi, bazen de onları kendilerine doğum tarihlerini sorarak imtihan etmişlerdir. Böylelikle hocalarının rivayette bulundukları kişilerle görüşme imkanlarının olup olmadığını anlamışlardır. Bunun uygulanaşına örnek olarak Ebû Alî en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 349/960) yaptığı imtihanı örnek verebiliriz. Kendisi şöyle anlatıyor:

Abdullah b. İshâk el-Kirmânî (ö. 331-340/942-951), Muhammed b. Ebî Yâkub el-Kirmânî'den (ö. 244/858) rivayette bulununca gidip Abdullah b. İshâk'a doğum tarihini sordum. O da 251 senesinde doğduğunu söyledi. Ben de ona "Muhammed b. Ebî Yâkub sen doğmadan 7 sene önce vefat etmiş." dedim.¹²⁷

Bu imtihan cerh ve tadil kitaplarına olduğu gibi yansımış ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzânü'l-i'tidâl*'de Abdullah b. İshâk el-Kirmânî hakkında onun çok zayıf bir râvi olduğunu belirtmesinde etkili olmuştur.¹²⁸

Aynı tür imtihanı Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), Ebû Ca'fer el-Kissî (ö. 339/950) için kullanmıştır. Gerçekleştirdiği bu imtihanı kendisi şöyle anlatır:

Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâtîm el-Kissî bizim yanımıza gelince Abd b. Humeyd'den (ö. 249/863-64) rivayette bulundu. Ben de ona gidip doğum tarihini sordum. O da 260 senesinde doğduğunu söyledi. Ben de arkadaşlarımıza dedim ki: "Bu şeyh Abd b. Humeyd'den vefat ettikten 13 sene sonra hadis işitmiş."¹²⁹

¹²³ Ahmet Yücel, "Leyse Bi-Şey'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

¹²⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 6/324.

¹²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 6/324.

¹²⁶ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 6/159.

¹²⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2/392.

¹²⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2/392.

¹²⁹ Haşîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvi ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/132.

Bu imtihan Muhammed b. Hâtim el-Kissî'nin adalet yönünü ortaya çıkarması yönünden çok önemlidir. Çünkü Cerh-ta'dîl kitaplarında kendisi hakkında sadece Hâkim'in (ö. 405/1014) onun yalancı olduğunu tasrih etmesi zikredilmekte olup hakkında hüküm bildiren başka bir münekkide rastlanılmamıştır. Hâkim'in onun yalancı olduğuyla alakalı hükmü vermesi de bu imtihan neticesiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla burada imtihan, Cerh-ta'dîl hükümlerine etki noktasında kritik bir rol oynamıştır. Zehebî'de de bunu apaçık şekilde görmekteyiz. Hem *Mîzânü'l-i'tidâl* hem de *el-Muğnî fi'd-du'afâ* adlı eserinde Hâkim'in onu yalanlamasından başka bir hüküm zikretmemiştir.¹³⁰ İbn Hacer de *Lisânü'l-Mîzân* adlı eserinde bu durumu aynen devam ettirmiştir.¹³¹

3.1.3.2. Hocaya Rivayet Mekânıyla Alakalı Soru Sorma

Hadis talebeleri hocaların adalet ve zabt yönünü tespit etmeye yönelik uyguladıkları imtihanlarda Coğrafya'dan da yararlanmışlardır. Râvilerin hangi coğrafyada bulunduklarını ve hangi bölgelere rihleler düzenlediklerini iyi bilen hadis talebeleri, hocalara kendilerinden rivayette bulundukları kimselerden nerede rivayet aldıklarıyla alakalı sorular sorarak onların doğru veya yalancı olduklarını ortaya çıkarıyorlardı.

Hadis talebeleri için rivayet mekanının ne kadar önemli olduğu Şerîk b. Abdullah'ın (ö. 177/794) şu tutumunda göze çarpmaktadır: Şerîk b. Abdullah şöyle dedi: “Ebû İshâk es-Sebî (ö. 127/745) bize Hubşî b. Cünâde'den rivayette bulundu. Ben de Ebû İshâk'a “Bu rivayeti ondan nerede işittin?” diye sordum. O da, “Kûfe'de Cebbânetü's-Sebî adlı yerde atı üzerinde bize geldiği vakit rivayet etmişti dedi.”¹³²

Şerîk'in soruyu yönelttiği Ebû İshâk meşhur sika bir râvidir. Yüksek ihtimalle Şerîk bu soruyu Ebû İshâk'ı imtihan etmek için değil de rivayet mekanını öğrenmeye atfettiği öneme binaen sormuştur. Eğer Şerîk bu soruyu Ebû İshâk'ın yaşlılığı zamanında sormuşsa belki yaşlılıktan ötürü hafızasında bir değişiklik olup olmadığını tespit etmek için sormuş olabilir. Fakat adaletini ölçmek için Ebû İshâk'ı sınıdığını

¹³⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 3/503; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-Du'afâi*, thk. Dr. Nûreddin 'Attar (Katar: İdâratü İhyâi't-Turâs, ts.), 2/563.

¹³¹ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/42.

¹³² Aḥmed b. Ḥanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 1/497.

söylemek oldukça zordur. Çünkü kendisinin adaleti birçok münekkit tarafından kabul görmüş ve övülmüştür.¹³³ Şerîk'in bu soruyu Ebû İshâk es-Sebî gibi sika birine sorarak rivayet mekanını daha sonra kuşku duyabileceği olası râvileri imtihan etmek amacıyla da öğrendiği düşünülebilir.

Hadis talebelerinin hocalarına imtihan maksatlı rivayet mekanını sormalarına örnek için Mücâhid b. Mûsâ'nın (ö. 244/858) Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye (ö. 181-190/796-805) sorduğu soru zikredilebilir. Bu örneği Ahmed b. Ali el-Ebbâr (ö. 290/902) şöyle anlatmaktadır:

Mücâhid b. Mûsâ'ya Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında sordum. Mücâhid de şöyle dedi: Ona, "Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745) ile nerede görüştün?" diye sormuştum. Ebû Dâvûd da, "Ben ondan ne rivayet etmişsem hepsine bir cevap hazırlamışım. Onunla bu bölgede ve şu bölgede görüştüm." dedi. Mücâhid dedi ki: "Bilerek benim bilemeyeceğim mekânlar söyledi."¹³⁴

Bu imtihan, Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin yalancılığını teyit eden bir nitelik üslenmiştir. Zira kendisi zaten yalancılıkla ün salmış birisidir. Çoğu zaman münker hadisler rivayet etmiş ve isnadlar uydurmuştur. Amcasının oğlu Kadı Şerîk (ö. 177/794), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Alî b. Medînî (ö. 234/848-49), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi büyük muhaddisler onun yalancı olduğunu ve kendisinden rivayet almanın helal olmadığını tasrih etmişlerdir.¹³⁵ Hatta İbn Adî (ö. 365/976), onun hadis uydurduğu hususunda alimlerin görüş birliği içerisinde olduklarını zikretmiştir.¹³⁶ İbn Hacer de onun hakkında şu sözleri sarf etmiştir: "Bu adam hakkında konuşmanın sonu gelmez. Cerh-ta'dîl ilminde sözü geçerli ve bu alanda kitap telif etmiş olan hem önceki alimlerden hem de sonraki alimlerden bu adamın yalancı olduğunu söyleyenlerin sayısı 30'u aşmıştır."¹³⁷

¹³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 5/394.

¹³⁴ 'Ukaylî, *ed-Đu'afâu'l-Kebîr*, 2/134.

¹³⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, ts., 4/28; İbn 'Adiy, *el-Kâmil*, 4/219; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/20; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2/216; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, thk. Dr. bşâr 'avâd m'arvf (Riyad: Dâru el-Ğarb âlâslâmî, 2003), 4/1016; İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 4/163.

¹³⁶ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Đu'afâ'i'r-Ricâl*, 4/228.

¹³⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 4/163.

Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin yalancılığı etrafa yayılınca, bunu gözleriyle görmek isteyen birçok hadis talebesi onu imtihan etmiştir. Bu imtihanlar onun yalancılığının bir teyidi olmuştur. Yukarıdaki imtihan bunun örneklerinden biri olduğu gibi başka bir örnek de Ebu'l-Velîd'in (ö. 227/842) gerçekleştirdiği imtihandır. Kendisi bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Süleymân b. Amr'ın (Ebû Dâvûd en-Nehaî) yanına gelmiştim. Yanımdaki insanlara “Dikkat edelim. Bakalım bu adam hakkında yayılan söylentilerin aslı var mı?” dedim. Ebû Dâvûd'un karşısında oturduk. Şöyle demeye başladı: “Bize Süleymân et-Teymî, Enes'ten rivayetle şöyle tahdis etti: “Kim âmâ birinin yürümesine 40 adım yardım ederse...” O böyle söylemeye başlayınca, ben de hemen “Şu yalancının yanından kalkın, gidelim.” dedim.¹³⁸

Anlaşılan o ki Ebu'l-Velîd, rivayetin başlangıcından hemen onun uydurma bir hadis olduğunu anlamış ve etrafta Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin yalancılığı hususunda yayılan söylentilerin doğru olduğuna kani olmuştur.

Sadece Ebu'l-Velîd de değil, Sehl b. Hassân da onu imtihan edenlerden biridir. Sehl'in gerçekleştirdiği imtihan, aslında bir önceki bölümde geçen tarihi verileri sorarak imtihan etme türündendir. Ne var ki, Ebû Dâvûd hakkındaki bahis burada açılınca, onun hakkındaki imtihanlar hangi türden olursa olsun burada onları toplu halde zikretmeyi uygun gördük ki böylece imtihanın işlevlerinden biri olan “tedavüldeki bir Cerh-ta'dîl hükmünün teyidi” meselesi daha iyi anlaşılmış olsun. Sehl b. Hassân yaptığı imtihanı şöyle anlatmaktadır:

Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin odasında bir kitap vardı. İçerisinde Saîd b. Ebî Arûbe'den (ö. 156/773) rivayet edilen hadisler vardı. Bu hadislere kendisi isnadlar giydirmişti. “Bize Husayf (ö. 137/754) tahdis etti, Bize Husayn tahdis etti.” diyordu. Ayrıca rivayet aldığını iddia ettiği bazı râvileri zikretti. O râvilerin vefat tarihleriyle Ebû Dâvûd'un doğum tarihini mukayese ettim. Bir de ne göreyim! Bu râvilerin hepsi daha Ebû Dâvûd doğmadan vefat etmiş. Ma'bed b. Hâlid (ö. 118/736) ve Ebû'l-Hasan Muhâcir (ö. 121-130/739-748) de bu râvilerin arasındaydı.¹³⁹

Görüldüğü üzere, yalancı râvi her açıdan kendini ele vermektedir. Farklı tür imtihanlara tabi tutulmuş, hepsinde de yalancılığı ortaya çıkmıştır. Kendisini imtihan eden o zamanın bir başka hadis talebesi de Alî b. Medînî'dir (ö. 234/848-49). Alî b.

¹³⁸ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/20.

¹³⁹ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/20.

Medînî ise hadisin isnadını sorarak imtihan etmiştir. Kendisi bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Bir gün Bağdat'ta Ebû Dâvûd'un yanına gittim. Evinde sadece bir hasır, üzerine kıyafetlerini koyduğu bir askılık ve kitaplar vardı. Bize hadis rivayet etmeye başladı. Dinleyince ondan şüphelendim. Ona şöyle sordum: "İkrime'nin (ö. 105/723) rivayet ettiği, Hz. Peygamber'in birbiriyle rekabet etmek için yemek ikram edenlerin yemeğini yemekten sakındırdığı hadisi işittin mi?" O da "Husayf (ö. 137/754) bize İkrime'den rivayet etmişti." dedi. Bu cevabından yalancı olduğu meydana çıktı. Çünkü bu hadisi İkrime'den sadece Zübeyr b. Hırrît (ö. 121-130/739-748) rivayet etti.¹⁴⁰

Bu imtihan örnekleri hep Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında sabit olan cerh hükmünü teyit eder nitelikte gelmişlerdir. Hadis talebeleri, hadis hocası Ebû Dâvûd hakkında kendilerine gelen cerh hükmünün, yani onun yalancı oluşunun aslının olup olmadığını kendileri bizatihi görmek istemişler ve onu imtihan etmişlerdir. Bu imtihanların sonucunda onun yalancı oluşu hakkındaki hüküm teyit edilmiştir.

Hadis talebelerinin mekâna bağlı sorularla hocaları imtihan etmelerinin çeşitlerinden biri de bir mekân ismi söyleyip orada bir râvinin oturduğunu gerçekmiş mi gibi aksettirerek imtihan etme şeklidir. Bu şekilde bir imtihanı İbnü's-Serahsî (ö. 379/990) uygulamıştır. Ebû Bekir el-Berkânî (ö. 425/1034), İbnü's-Serahsî'nin gerçekleştirdiği bu imtihanı şöyle anlatmaktadır:

Ben Ebû Bahr b. Kevser'den (ö. 362/973) hadis dinlemiştim ve bir gün de onun yanında kalmıştım. Orada İbnü's-Serahsî "Şimdi size bu hocanın nasıl bir yalancı olduğunu göstereceğim." dedi ve Ebû Bahr'a, "Ey Hoca! Filan oğlu filan oğlu filan şu bölgede oturuyordu. Ondan hadis dinledin mi?" diye sordu. Ebû Bahr da "Evet, dinledim." dedi. Halbuki ne öyle bir bölge vardı ne de orada oturan böyle bir adam vardı. İbnü's-Serahsî imtihan maksadıyla böyle bir soru üretmişti.¹⁴¹

İbnü's-Serahsî büyük ihtimalle önceden Ebû Bahr'ın yalancı olduğunu fark etmiş olacak ki burada niyetlendiği şey, kendi bildiğini diğer insanlara da göstermek olmuştur. Bunu da yaparken çok zekice bir soru hazırlamıştır. Karşısındaki hocanın, hadis dinlediğini iddia ettiği kimselerin sayısını artırma gibi bir hırsa sahip olduğunu bildiğinden, onu cevabına hayır diyemeyeceği türden bir imtihan etmiştir. Hiç olmayan bir râviden, gerçekte aslı olmayan bir mekânda hadis dinleyip dinlemediğini

¹⁴⁰ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/20.

¹⁴¹ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/613.

sormuştur. Hocanın bu soruya, “Evet” cevabını vermesiyle, onun râvileri artırma hırısı karşısında dürüstlüğünden ödün verip yalana başvurduğu apaçık ortaya çıkmış, İbnü’s-Serahsî dışındaki diğer muhaddislere de bu durum ayan olmuştur. Burada imtihan, bir râvi hakkındaki cerh bilgisinin sadece bir hadisçi nezdinde kalmamasını, diğer hadisçilerce de malum olmasını sağlayan bir işlev üstlenmiştir.

3.1.3.3. Hocaya Râvi Vasıflarıyla Alakalı Soru Sorma

Hadis talebelerinin hocalarını imtihan için başvurdukları imtihan çeşitlerinden biri de rivayet aldıklarını iddia ettikleri râvilerin vasıfları hakkında soru sormalarıdır. Burada hadis talebeleri, kendisinden rivayet alındığı iddia edilen râvinin fiziksel özelliklerini iyiden iyiye bilmekte ve bu bilgilerini kullanarak hocalarının hakikaten bu râvilerle görüşüp görüşmediklerini sınamaktadırlar. Bu tür imtihanı gerçekleştirenlerden biri, Abbâd b. el-Avvâm’dır (ö. 181-190/796-805). Kendisi uyguladığı bu imtihanın geçtiği olayı şöyle anlatmaktadır:

Ebu’s-Sindî Süheyl b. Zekvân (ö. 141-150/756-765) “Âişe’nin (ö. 58/678) şöyle dediğini işittim.” diyerek hadis rivayet etmeye kalkıştı. Biz onu yalancılıkla itham ediyorduk. O böyle deyince ben de kendisine “O zaman bana Âişe’yi vasıfla bakalım.” dedim. O da “Esmer tenliydi.” diye yanlış cevap verdi. Çünkü Hz. Âişe beyaz tenli idi.¹⁴²

Abbâd’ın biz Süheyl’i yalancılıkla itham ediyorduk sözünden bu imtihanı bir kuşku akabinde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Demek ki Süheyl’in, Hz. Âişe’den rivayette bulunmadan önce başka şüpheli rivayetlerde de bulunduğu düşünülebilir. Abbâd bunun farkında olarak seçtiği imtihan yöntemiyle Süheyl’i adeta enselemiş ve Hz. Peygamber’in hadislerinde yalana başvuran bu hadis hocasını kendisinden sakınılması için herkesçe bilinir hale getirmiştir.

Süheyl’in tabi tutulduğu tek imtihan Abbâd tarafından gerçekleştirilmemiştir. Bir keresinde de Muhammed b. Hasan el-Vasıtı (ö. 191-200/806-815) kendisine, “Âişe (ö. 58/678) ile nerede karşılaştın?” diye sormuş, o da “Vasıt’ta karşılaştım.”¹⁴³ diyerek yalan söylediğini bir kez daha belli etmiştir. Bu olayı naklettikten sonra İbn Hacer

¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl*, 1/442.

¹⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li’ Ahlâki’r-Râvi ve Âdâbi’s-Sâmi*, 1/134.

şöyle demiştir: “İşte yalan böyle açığa çıkar. Hz. Âişe, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) daha Vâsıt’ı kurmadan epey bir zaman önce vefat etmiştir.”¹⁴⁴ Vâsıt’ın inşasının 86 (705) yılında tamamlandığı düşünülürse, Hz. Âişe şehrin tamamlanmasından 28 sene önce vefat etmiştir.¹⁴⁵

Bu imtihan hem mekân bilgisine hem de tarih bilgisine dayalı bir soru niteliğindedir. Başka bir seferde de Süheyl yine râvi vasfıyla alakalı bir imtihana tabi tutulmuş ve yine imtihanda başarısız olmuştur. Bu imtihanı Ali b. Sâbit (ö. 181-190/796-805) gerçekleştirmiştir. Ali b. Sâbit ona İbrâhîm en-Nehaî’nin (ö. 96/714) vasfı hakkında sorunca, “Gözlerinin ikisi de iriydi.” cevabını vermiş, Ali b. Sâbit de hemen onun yalancı olduğunu anlamıştır. Çünkü İbrâhîm en-Nehaî’nin bir gözü kördür.¹⁴⁶

Bu imtihanlar Süheyl’in yalancı olduğuyla sonuçlanmış ve bu hüküm Cerh-ta‘dîl kitaplarına da yansımıştır. Yahya b. Maîn onun yalancı olduğunu tasrih etmiştir. Nesâî onu hakkında metrûk ifadesini kullanmıştır. Ebû Dâvûd onun için, “Hiçbir şey değil, hiçbir değeri yok” anlamına gelen leyse bi-şey¹⁴⁷ terimini kullanmıştır. Süheyl’in kabul edilemez bir râvi olduğunu ifade eden bu lafızların kullanılmasına sebep olan olayların, zikri geçen bu imtihanlar olduğuna da işaret edilmiştir.¹⁴⁸

Râvinin fiziksel özellikleriyle alakalı soru sorarak hocaları imtihan etmenin bir başka örneğine de Muhammed b. Abdullah b. Ammâr’ın (ö. 242/856) gerçekleştirmiş olduğu imtihandır. Aslında bu şekilde imtihan etme hususu tek başına onun fikri olmayıp başka bir hadis talebesinden yararlanmıştır. Bu fikri kendisi de geliştirerek yalancı hadis hocasını açığa çıkaracak zekice bir soru sormuştur. Bu olayı da kendisi şöyle anlatmaktadır:

Abdullah b. Uzeyne’den (ö. 201-210/816-825) hadis yazmayın. Çünkü o bir ara buradan geçerken Musul’a geldi. Ebû Alî Harb’in (ö. 226/841) yanına gitmişti. İbn Ebi’z-Zerkâ (ö. 194/809) ve Kâsım el-Cermî (ö. 194/809) de ondan hadis dinlemişti.

¹⁴⁴ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Lisânu’l-Mîzân*, 4/210.

¹⁴⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Vâsıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

¹⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn- Rivâyetu’d-Dûrî*, thk. Ahmed Muhammed Nûru Seyf (Mekke: Merkezu’l-Bahşi’l-İlmî, 1399/1979), 3/509; İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 3/446.

¹⁴⁷ Yücel, “Leyse Bi-Şey”.

¹⁴⁸ Buḥârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, ts., 4/104; İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 4/521-522; Zehebî, *Mîzânu’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, 2/242-243; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Lisânu’l-Mîzân*, 4/210.

Ben de onun yanına gittim. Bize Muhammed b. Sâlim'den (ö. 141-150/756-765) rivayette bulundu. Kasım'a dedim ki: "Ben bunun yalancı olmasından şüpheleniyorum." Kasım da bana şöyle cevap verdi: "Madem öyle, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) bize Muhammed b. Sâlim'in gözlerinin kör olduğunu söylemişti. Ona sor bakalım Muhammed b. Sâlim'in gözleri sağlam mıymış yoksa kör müymüş?" Ben de soruyu biraz daha zorlaştırarak "Muhammed b. Sâlim'in gözleri sağlam mıydı yoksa tek gözü kör müydü?" diye sordum. O da "Sağlamdı. Vallahi senin gözlerinden daha sağlamdı." cevabını verdi. Ardından bu durumu Kâsım'a anlattım. Onlar da bu adamın hadislerinin üstünü çizdiler.¹⁴⁹

Görüldüğü üzere bu imtihan da hadis talebelerinde oluşan bir şüphe üzere gerçekleşmiştir. Muhammed b. Abdullah b. Ammâr (ö. 242/856) işini sağlama alan hadis talebelerinden olacak ki Kâsım'ın tavsiye ettiği soru tarzını biraz daha zorlaştırmıştır. Böylece onun yanlışlıkla doğru cevabı verme ihtimalini çok daha düşük seviyelere indirmiştir. Nitekim imtihan sonucunda Muhammed b. Abdullah şüphesinde haklı çıkmış ve Abdullah b. Uzeyne'nin yalancı olduğu belli olmuştur.

İmtihanın Cerh-ta'dîl incelendiğinde ilgili eserlere Abdullah b. Uzeyne'nin yalancı olduğunun yansıdığını söylemek mümkündür. İbn Adî (ö. 365/976) onun hadislerinin münker¹⁵⁰ olduğunu söylemiştir.¹⁵¹ Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hibbân'dan (ö. 354/965) naklen onun bir nüshadan hadis rivayet ettiğini ve bu rivayetlerin zikredilmesinin helal olmadığını, sadece cerh etmek için zikredilebileceğinin caiz olduğunu beyan etmiştir.¹⁵² Ayrıca İbn Hibbân, kendisinin Sevr b. Yezid'den (ö. 150/765) ona ait olmayan hadisleri rivayet ettiğini, hadislerinin çok münker olduğunu ve ne şekilde olursa olsun hadislerinin delil olarak kullanılmasının helal olmadığını açıkça zikretmiştir.¹⁵³ Ali b. Harb (ö. 265/879) onun zayıf olduğunu belirtmiş, Dârekutnî (ö. 385/995) de onun hadislerinin metrûk¹⁵⁴ olduğunu söylemiştir. Hâkim (ö. 405/1014) de onun uydurma hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵

Gerçekleştirilen bu imtihanın Cerh-ta'dîl'e etkisi meselesinde zikredilebilecek en önemli hususlardan biri bu imtihanın râvinin neden cerh edildiğini açıklar nitelikte olmasıdır. Çünkü cerh ve tadil kitaplarına bakıldığı zaman Abdullah b. Uzeyne

¹⁴⁹ Haţib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvi ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/133.

¹⁵⁰ Mehmet Efendioğlu, "Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

¹⁵¹ İbn 'Adiy, *el-Kâmil fi Du'afâ'i'r-Ricâl*, 5/358.

¹⁵² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 2/391.

¹⁵³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddişîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, 2/18.

¹⁵⁴ Mehmet Efendioğlu, "Metrûk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 20 Nisan 2022).

¹⁵⁵ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 4/432.

hakkında cerh edici terimler kullanılmakta olup neden cerh edildiğine dair olaya atıfta bulunulmamıştır. Bu imtihana ise Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinde rastlanılmaktadır.¹⁵⁶ Demek ki bazen Cerh-ta'dîl kitaplarında mücmel olarak zikredilen bu gibi lafızların zikredilmesine yol açan olaylara, diğer hadis eserlerin mütalaa edilmesiyle ulaşılmaktadır. Bu da ayrıca cerhin müfesser olup olmaması gerektiği hususunda cerhin açıklanması gerektiği görüşünü savunan kimseler için oldukça değerli bir veri olarak addedilir.

3.1.3.4. Hocaya Sahip Olunan Bilgi Birikimi ve Hadis Tecrübesine Dayalı Soru Sorma

Her ilimde olduğu gibi hadis ilminde de uzun süre iştigal edip yoğun mesai harcamak, kişiye büyük tecrübeler kazandırıp kendisinde önemli bir bilgi birikimi oluşturur. Bunun bir semeresi olarak da muhaddis artık bir bakışta makbul hadisle uydurma hadisi birbirinden fark edecek dereceye ulaşır. Hadis ilminde ulaşılan bu durum, sarrafların durumuna benzetilir. Çünkü sarraf dinar ve dirhemlerin kalitesini renginden, parlaklık ve matlığından, üzerindeki nakışlardan veya hacminden çıkartmaz. Onların sahte olup olmadığını sahip olduğu tecrübeye dayalı test ederek anlar. Hadis ilmi de böylecedir. Uzun süre kendisiyle iştigal edip ona yoğunlaşan kimselerin kalbine Allah, hadislerin derecelerini birbirinden ayırt etme bilgisini bahşeder.¹⁵⁷ Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) de hadis bilgisinin 100 dinarlık bir gümüşle aynısının tıpkısı gibi olan 10 dirhemlik gümüşü birbirinden ayırt etmeye benzediğini söylemiştir.¹⁵⁸ Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14) de, “Hadis bilgisi bir ilhamdır.” demiştir. Bunun üzerine İbn Nümeir (ö. 234/849) de, “Doğru söylemiş. Eğer ona, “Bu hadisin sahte olduğunu nereden bildin?” diye sorsan, cevap veremez.” demiştir.¹⁵⁹ Hakikaten Abdurrahmân b. Mehdî bir keresinde Basra ahalisinden birinin hadisi hakkında olumsuz konuşmuş ve bu durum bir grup kimsenin kulağına gitmiştir. Onlar da bu duruma sinirlenip Abdurrahmân b. Mehdî'nin yanına gelmişler ve “Sen hangi gerekçeyle bizim arkadaşımızın hadisi hakkında böyle söylersin?” diye çıkışmışlardır. Abdurrahmân b. Mehdî de bu çıkışmalar karşısında sinirlenip “Bir

¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâkı'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/133.

¹⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâkı'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 2/255.

¹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâkı'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 2/255.

¹⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâkı'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 2/255.

adam sarrafın yanına bir dinar getirse ve “Bana bunun gerçekliği hakkında bilgi ver!” dese, o da onun sahte olduğunu söylese, bu sefer adam da, “Bunun sahte olduğunu nereden anladın?” dese, sarraf, “Sen de benim gibi 20 yıl bu işte çalış sen de anlarsın.” der. Öyle değil mi?” şeklinde cevap vermiştir.¹⁶⁰ Bir defasında da Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) Abdurrahmân b. Mehdî’ye sahih hadislerle sahte olmayan hadisi birbirinden nasıl ayırt ettiğini sormuş, Abdurrahmân b. Mehdî de “doktor deliyi gördüğünde nasıl tanıyorsa ben de öyle tanırım.” diye cevap vermiştir.¹⁶¹ Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) de bu minvalde şu sözleri sarf etmiştir: “Hadis bilgisi, altının değerini ölçmeye benzer. Ancak ehil olan onun hangi derecede olduğunu anlayabilir ve kendisine “Bunun gerçek veya sahte olduğunu nereden anladın?” diye sorulsa, ona sunacak bir delili olmaz.”¹⁶²

Hadis alimlerinin söylediği bu sözlerden de anlaşıldığı üzere, uzun süre hadislerle iştigal etmek artık yalancıların yalanını fark etmeye olanak sağlayacak bir tecrübe kazandırmaktadır. Artık muhaddisler, edindikleri bu tecrübe ve bilgi birikimiyle râvileri, eda ettikleri rivayetler üzerinden imtihan ederler. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) de hadis tecrübesini edinmiş otorite muhaddislerdendir.¹⁶³ Kendisi sahip olduğu tecrübelerle dayalı olarak Mısırlı hadis hocası Abdü’l-Mün’im b. Beşîr’i imtihan etmiş ve onun yalancı olduğunu meydana çıkarmıştır. Bu olayı Yahyâ’nın öğrencisi İbnü’l-Cüneyd el-Huttelî (ö. 270/884 [?]) şöyle anlatmaktadır:

Yahya b. Maîn’e şöyle dedim: “Duyduğuma göre sen Mısır’daki Abdü’l-Mün’im’den hadis yazmışsın.” Yahya b. Maîn de şöyle cevap verdi: “Ben onun yanına gitmiştim. Bize Ebû Mevdûd’un (ö. 161-170/776-785) hadislerini çıkarttı. Aralarında yaklaşık iki yüz tane yalan hadis vardı. ‘Sen mi bunları Ebû Mevdûd’dan işittin?’ diye çıktım. O da bana, ‘Evet’ dedi. Ben de ‘Allah’tan kork! Bunlar uydurma rivayetler.’ dedim ve kalkıp gittim. Ondaki hiçbir şey de yazmadım.”¹⁶⁴

Bu olayda Yahyâ b. Maîn, gördüğü rivayetleri zihninde hazır olan hadis birikimiyle mukayese ederek onların yalan olduğunu anlamıştır. Böylece hadis hocasını, onun rivayetlerini test ederek imtihan etmiştir. Ayrıca ona bu rivayetleri Ebû Mevdûd’dan

¹⁶⁰ Haţîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ‘Ahlâki’r-Râvi ve ‘Âdâbi’s-Sâmi’*, 2/256.

¹⁶¹ Haţîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ‘Ahlâki’r-Râvi ve ‘Âdâbi’s-Sâmi’*, 2/255.

¹⁶² Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-‘İlel*, thk. Sa’d b. ‘Abdullâh el-Ĥamîd ve Hâlid b. ‘Abdurrahman el-Cerîsî (Riyad: Meţâbi’u’l-Ĥamîdî, 1427/2006), 1/23.

¹⁶³ Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

¹⁶⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni’l-Cüneyd*, thk. Aĥmed Muhammed Nûr Seyf (Medine: Mektebetü’l-Dâr, 1408/1988), 471.

kendisinin bizatihi işitip işitmediğini sormuştur. Bu soru da aslında yalanın kimden sadır olduğunu tespit etmek içindir. Eğer Abdü'l-Mün'im, "Ben bu hadisleri başkasından işittim." deseydi, yalanın o kişiden sadır olup olmadığını belirlemek için ayrıca o şahıs imtihana tabi tutulacaktı. Fakat Abdü'l-Mün'im, "Evet, bu hadisleri ben işittim." deyince, yalanın kendisinden sadır olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü Ebû Mevdûd bu hadisleri asla rivayet etmemiş sika birisidir. Yahyâ b. Maîn de onun sika olduğunu bildirmiştir.¹⁶⁵

Abdü'l-Mün'im hakkında Cerh-ta'dîl kitapları incelediğinde, bu imtihaanın ilgili eserlere de açıkça etkisi gözükmemektedir. Çünkü İbn Maîn'in gerçekleştirdiği bu imtihaan doğrultusunda Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/976), Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Yûnus (ö. 347/958), Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Halîlî (ö. 446/1055) gibi hadis münekkitleri onun yalancı olduğunu, hadislerinin münker olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶⁶

3.1.4. Yemin Ettirerek İmtihan Etme

Râvinin adaletini ölçmek için başvurulmuş bir başka imtihaan türü de kendisinden yemin talep etmektir. Her ne kadar yemin talep etmek örfî olarak tam manada bir imtihaan addedilmese de kişinin yemin etmeyi kabul edip etmemesiyle sınanması ve böylece onun sadık olup olmadığının denenmesi imtihaan olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu imtihaan türünden "İmtihan Yönteminin İlk Tohumları" başlığı altında Hz. Peygamber'in bir uygulaması olarak bahsedilmiştir. Mümtetine suresinde "*Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin.*"¹⁶⁷ şeklinde muhacir bayanları imtihaan etmek emrolunca Hz. Peygamber bu imtihaanı onlardan yemin talep ederek gerçekleştirmiştir.

Hadis talebeleri de hocalarının adaletini tespit etmek için onlardan zaman zaman yemin talep etmişlerdir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) de bu tür imtihana başvurmuş ve

¹⁶⁵ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*, 18/43.

¹⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2/669; İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 5/281.

¹⁶⁷ Mümtetine 60/10.

şüphe duyduğu bir hadiste Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî'yi (ö. 223/838) kendisinden yemin talep ederek imtihan etmekten geri durmamıştır. Muhammed b. Süleyman el-Minkarî (ö. 271-280/885-894) bu imtihanı şöyle anlatmaktadır:

Yahyâ b. Maîn Basra'ya gelmişti. Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî'den de hadis yazdı. Sonra ona dedi ki: "Ey Ebû Seleme! Ben sana bir şey söylemek istiyorum ama bana kızma." Ebû Seleme de "söyle" dedi. Yahyâ dedi ki: "Hemmâm'ın Sâbit'ten, Sâbit'in Enes'ten, Enes'in de Ebû Bekir'den rivayet ettiği mağara hadisini senin akranlarından kimse rivayet etmemiş. Sadece Habbân b. Hilâl (ö. 216/831) ve Affân b. Müslim (ö. 220/835) rivayet etmiş. Ayrıca ben bu hadisi senin kitabının iç kısmında da görmedim. Dış kısmında gördüm." Ebû Seleme, "Ne demek istiyorsun?" diye çıkışınca, Yahyâ da, "Bu hadisi Hemmâm'dan (ö. 164/780) işittiğine dair yemin edebilir misin?" dedi. Ebû Seleme şöyle cevap verdi: "Benden yirmi bin hadis rivayet ettiğini söyledin. Eğer bunca hadiste senin nezdinde doğru bir kimseysem, beni sadece bir hadiste yalanlayan hiç hoş değil. Eğer bunca hadiste senin nezdinde yalancı isem, o zaman da beni bir hadiste doğrulamaya çalışmana gerek yok. Böylece benden hiçbir şey yazmamalı ve hepsini bir kenara atmalısın. Eğer ben bu hadisi Hemmâm'dan işitmemişsem Berra bint Âsım üç talakla benden boş olsun. Yemin ederim ki bundan sonra seninle bir daha konuşmayacağım."¹⁶⁸

Bu imtihan da şüphe üzere gerçekleştirilen imtihanlardan biridir. Yahyâ b. Maîn o kadar titiz bir hadisçidir ki hadis hocası sika olarak kabul edilmiş biri olsa dahi kendisinde oluşan en ufak şüpheyi bile mahal vermek istememekte ve hocasını imtihan etmekten geri durmamaktadır. Sika olduğu artık müsellemler bir bilgi haline gelen birisini imtihan etmek hacet dışı bir husus olduğundan hadisçiler nezdinde hoş karşılanmayacağı için Yahyâ b. Maîn de aslında bunu istemeye istemeye yapmış ve hocasının haliyle bu duruma kızacağını bildiğinden baştan kendisinden özür talep etmiş ve kızmamasını rica etmiştir. Yahyâ b. Maîn'i burada şüpheyi düşmesi aslında çok anormal bir durum değildir. Çünkü kendisinin rivayet ettiği bir hadisi onun dışında sadece iki kişinin rivayet edip diğer akranlarının hiçbirisinin rivayet etmemesi ve ayrıca bu hadisi kitabının asıl kısmına dahil etmemesi gerçekten şüpheyi uyandırmaktadır. Ama râvi sikallığıyla meşhur biri olduğu için Yahyâ'nın bu şüpheyi kendince defetmesi çok da zor olmasa gerekti. Bunu yapmamakla birlikte bir de hocasını yalancılıkla itham eder gibi yemin talep etmesi Ebû Seleme'ye onur kırıcı gelmiştir. Her ne kadar Ebû Seleme yemin etmiş ve Yahyâ'nın kalbini mutmain etmişse de böyle bir imtihan karşısında Yahya'ya tepkisi olmuş ve onunla bir daha konuşmayacağı üzere de ant içmiştir. Böylece bu imtihan zaten sika olan bir râvinin

¹⁶⁸ Abdülganî b. Abdilvâhid Makdisî, *el-Kemâl fî Esmâ'î r-Ricâl* (Kuveyt: Şeriketü Ğirâs, 2016), 9/49.

sikalığını teyit eder nitelikte olmuştur. Cerh-ta'dîl kitaplarında da Ebû Seleme et-Tebûzekî'nin sika olduğu tasrih edilmiştir.¹⁶⁹

3.1.5. Sika Bir Şahsı Kıstas Tutarak İmtihan Etme

Bazı muhaddisler adalet ve zabt yönünden kendilerini kanıtlamış, diğer hadisçiler arasında da otorite kabul edilecek duruma gelmişlerdir. Böyle muhaddisler artık hadis talebelerinin ideali haline gelmiş ve onlar için adeta bir ölçü olmuşlardır. Artık hadis talebeleri, kendilerine kıstas olarak belirledikleri bu muhaddislere göre diğer râvileri imtihan etme yolunu tutmuşlardır. Eğer bu râviler, kıstas addedilen muhaddisler hakkında olumlu düşünce ve tutumlara sahip iseler makbul sayılıyorlar, bu muhaddislere dil uzatıyorlarsa merdûd sayılıyorlardı. Bazen râvilerin muhaddisleri iyi şekilde yad edip onlara karşı dil uzatmalarına bakılırken bazen de onları sevip buğuz etmelerine bakılmıştır. Tabi bu şekilde gerçekleşen bir imtihan, sadece hadis talebelerinin hocalarını imtihanı meselesine has olmayıp onunla birlikte hadis talebelerinin akranlarını ve hadis hocalarının talebelerini imtihanı meselelerinde de başvurulmaya elverişli bir imtihan türüdür. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu imtihanlar daha çok bireysel veya bölgesel kabuller olarak tezahür etmiştir.

Bu tür imtihanı benimseyenlerden Bakıyye b. el-Velîd (ö. 197/812) kendisine Evzâî'yi (ö. 157/774) kıstas olarak belirlemiş ve diğer râvileri ona göre imtihan etmiştir. Kendisi bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Ben insanları Evzâî ile imtihan ederim. Kim onu hayırla yâd ediyorsa onun sünnet ehlinden olduğunu anlarız. Kim de ona dil uzatıyorsa onun bid'at ehli olduğunu anlarız.”¹⁷⁰

Bakıyye'nin Evzâî'yi kendisine kıstas olarak belirlemesinin sebebi, sahasında otoriter oluşundan ve bidatlara karşı savaş açmış biri olmasından ileri gelmektedir. Böyle bir kimsenin adaleti hususunda da ehl-i sünnet birinin olumsuz konuşmayacağını ve ona dil uzatanın ancak bidat ehlinden kimseler olacağını düşündüğünden ötürü böyle bir

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 7/306; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 4/200; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/360; Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kılıç el-Bekcerî Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû 'Abdurrahmân Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed 'Usâme b. İbrâhîm (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 8/12; İbn Keşîr, *et-Tekmil fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve M'arifeti's-Şikât ve'd-Du'afâ' ve'l-Mecâhil*, 1/229.

¹⁷⁰ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 2/408.

imtihana başvurmuştur. Nitekim Evzâî'nin kendisi “Bir adam bidat çıkarırsa takva kendisinden çekip alınır.” demiştir.¹⁷¹ Velîd b. Mezîd'e (ö. 203/818) tavsiyesinde de kendisinin selef ulemasının sözlerine tabi olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷² Başka bir keresinde de Bakiyye b. el-Velîd'e (ö. 197/812) verdiği tavsiyede “Ey Bakiyye! Hz. Peygamber'in ashabından hiç kimseyi hayırdan başka bir şeyle yad etme. İlim, Hz. Peygamber'in ashâbından gelendir. Onlardan gelmeyen şeyler ilim değildir.” diyerek selefın üzerinde olduğu yola tabi olmayı ve bidatçilerin söylemlerinin ilimden sayılmadığını ifade etmiştir.¹⁷³

Şunu da belirtmek gerekir ki, Bakiyye b. el-Velîd'den sadır olan bu sözün genel itibari olarak anlaşılması gerekir. Ayrıca ona dil uzatanları reddettiği hususta da inkâr yoluyla ona çatmak isteyen kimseleri kastettiğini düşünmek gerekir. Yoksa Evzâî hatadan münezzeh bir şahsiyet değildir. Dolayısıyla onun bazı söylem ve tutumlarını kabul etmemek ehl-i sünnet ve ehl-i bidat ayrımında kıstas edilemez. Bu hususta, İshâk b. Rahûye'nin “Sevrî, Evzâî ve Mâlik bir hüküm üzere ittifak etmişlerse, o sünnettir.” sözüne bir açıklama olarak Zehebî'nin (ö. 748/1348) ifade ettiğı şu cümleler oldukça önemlidir:

Bilakis sünnet, Hz. Peygamber'in ve ondan sonraki Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarıdır. İcmâ da geçmişte ve günümüzde ümmetin alimlerinin zannî veya sükûfî olarak ittifak ettikleri hususlardır. Tâbiîn veya tebe-i tâbiîn döneminden bir alimin kendi içtihadından dolayı bu icmâyâ muhalefet etmesi halinde kendisinin de haklı olma ihtimali göz önünde bulundurulur. Fakat zikri geçen bu üç büyük imama muhalefet edenler için icmâyâ muhalefet ettikleri söylenmez. Hatta sünnete muhalefet ettikleri bile söylenmez. Bu sözünde İshâk'ın kastı, bu üç büyük imam herhangi bir meselede ittifak ederlerse, görüşleri genel itibariyle doğruya isabet etmiştir. Bu aynı bizim bugün, “Dört müçtehit imamın hilafına hükmettiğı hiçbir şeyde neredeyse doğruluk payı yoktur.” sözümüze benzemektedir. Biz dahi bunu söylerken onların bir meselede ittifak etmelerinin ümmetin icmâsı demek olmadığını itiraf ediyoruz. Tabi onların ittifak ettiğı bir meselede de “Hak bunun hilafındadır.” demekten de oldukça korkuyoruz. Evzâî'nin de teke düştüğü garip hükümleri bulunmaktadır. Kendisi hamamlarda uyluğun avret olmadığını, mescitlerde avret sayıldığını söylemektedir. Ayrıca kendisinin teke düştüğü birçok güzel hükümleri de vardır. Detaylı kitaplarda bu meseleler zikredilmektedir.¹⁷⁴

Buradan da anlaşılacağı üzere, otorite bir alimin mutlak kıstas olarak belirlenmesi doğru değildir. Onları kıstas olarak benimseyenler bunu mutlak surette

¹⁷¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7/125.

¹⁷² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7/120.

¹⁷³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7/120.

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7/116-117.

yapmamaktadırlar. Bu şekilde imtihana başvuranların kasıtlarını iyi anlamak son derece önemlidir.

Bir muhaddisi kıstas belirleyerek râvileri imtihan etmeye başvuran hadisçilerin en meşhuru Abdurrahman b. Mehdî'dir (ö. 198/813-14). Kendisi birçok kez bazı muhaddisleri kıstas tuttuğunu belirtmiştir. Bunlardan birisi, Mâlik b. Enes'tir (ö. 179/795). Onu kıstas belirlediğini şöyle belirtmiştir: "Medineli veya Hicazlı birinin Mâlik b. Enes'i sevdiğini görürsen, o ehl-i sünnettendir."¹⁷⁵

Mâlik b. Enes'in kıstas addedilmesine sebep olan adalet ve zabtı, ilim ve imameti, zikredilmeye hacet bırakmayacak kadar üstün ve meşhurdur. Hz. Peygamber'in buyurduğu "İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki, ilim talep etmek için develerini yoracaklar ama Medine'deki alimden daha alim birisini bulamayacaklar."¹⁷⁶ hadisinde geçen Medine'deki alimin kendisine tevil edilmesi, ona fazilet olarak yeterdir.¹⁷⁷

Abdurrahman b. Mehdî'nin başkalarını imtihan için kendisine ölçü tuttuğu muhaddislerden biri de Hammâd b. Zeyd'dir (ö. 179/795). İbn Mehdî bu hususu şöyle ifade etmiştir: "Basralı birinin Hammâd b. Zeyd'i sevdiğini görürsen, o ehl-i sünnettendir."¹⁷⁸ Başka bir keresinde de Abdurrahman b. Mehdî onu niye kıstas belirlediğini açıklar nitelikte şu cümleleri kurmuştur: "Sünneti ve hadisi Hammâd b. Zeyd'den daha iyi bilen hiç kimseyi görmedim."¹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de onun Müslümanların imamlarından ve dinine sıkı sıkıya bağlı olan kimselerden olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰

Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Evzâî (ö. 157/774) ile Ebû İshâk el-Fezârî'yi (ö. 188/804 [?]) de cerh ve tadil hususunda kıstas belirlemiştir. Bu hususu şöyle tasrih

¹⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 1/25.

¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 13/358; Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, "İlim", 18 (No. 2680).

¹⁷⁷ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Ahmed b. Muhammed Ebû Bekir b. Ebî Tâhir el-Ezdî es-Silmâsî Yahyâ b. İbrâhîm es-Silmâsî, *Menâzilu'l-Eimmeti'l-Erba'a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve eş-Şâfi'î ve Ahmed*, thk. Maḥmûd b. 'Abdirrahmân Kâdh (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd, 1422/2002), 186.

¹⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 1/183.

¹⁷⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 7/458.

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 7/458.

etmiştir: “Şamlı birinin Evzâî ve Ebû İshâk el-Fezârî’yi sevdiğini görürsen, onun hayırlı biri olduğunu umarsın.”¹⁸¹

Evzâî’nin nasıl bir muhaddis olduğu, Bakiyye b. el-Velîd’in (ö. 197/812) kendisini kıstas olarak belirlediği kısımda ele alınmıştır. Ebû İshâk el-Fezârî hakkında ise, Ahmed el-İclî (ö. 261/875) onu şöyle vasfetmiştir:

Sika, sünnet ehli ve salih bir kimsedir. Gayri müslim devletlerle sınırı olan bölge halkını o edeplendirmiş ve onlara sünneti öğretmiştir. İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışmıştır. Bu bölgelere bidatçı biri girdiği zaman hemen onu oradan çıkartmıştır.¹⁸²

Ebû İshâk bidatçilere karşı oldukça şiddetliydi. Ebû Müshir’in (ö. 218/833) anlattığına göre, insanlar hadis dinlemek için etrafına toplandıkları zaman, ehl-i sünnet dışı düşüncelere sahip olan bidatçilerin meclisinden çıkmasını emreder, onlara tahdiste bulunmazdı.¹⁸³

Esved b. Sâlim (ö. 213/828) de Abdullah b. el-Mübârek’i (ö. 181/797) kıstas kabul etmiş ve ona dil uzatanların adaletlerini mecrûh saymıştır. Bu tutumunu şu sözleriyle yansıtmıştır: “İbnü’l-Mübârek, kendisine tabi olunacak bir imamdır. Hadis konusunda insanların en sağlamlarındandı. Eğer bir adamın İbnü’l-Mübârek’e dil uzattığını görürsen, onun Müslümanlığından şüphe et.”¹⁸⁴ Gerçekten İbnü’l-Mübârek ilim ve amelindeki üstünlüğünün beraberinde bidatlara karşı bir tavır sergilemiş, insanları bidatçilerle oturmaktan sakındırmıştır.¹⁸⁵

Râvilerin adalet yönünün belirlenmesinde kıstas olarak addedilen büyük muhaddislerden biri de Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801) idi. Hocası Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ahmed b. Abdullah b. Yûnus’un (ö. 227/842) da bulunduğu bir vakitte “Mûsul halkını Muâfâ ile imtihan edin.” demiştir.¹⁸⁶ Onlar da gerçekten Muâfâ’yı râvilerin adaletini ölçme kıstası olarak belirlemişlerdir. Ahmed b. Abdullah b. Yûnus da bu hususu şöyle dile getirmiştir: “Mûsul ehli Muâfâ b. İmrân ile imtihan ediliyordu.

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 1/217.

¹⁸² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 8/540-541.

¹⁸³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 8/541.

¹⁸⁴ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 32/417.

¹⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 8/399.

¹⁸⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 9/82.

Kim onu severse Ehl-i sünnetten olduğu kabul ediliyor, kim de ona buğz ederse ehl-i bidatten sayılıyordu.”¹⁸⁷

Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) da bölgelere göre kıstas bellediği muhaddisleri şöyle zikretmiştir: “İraklı birisinin Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) dil uzattığını görürsen, onun dininden şüphe et. Horasanlı birisinin İshâk b. Râhûye’ye (ö. 238/853) dil uzattığını görürsen, onun dininden şüphe et. Basralı birisinin Vehb b. Cerîr’e (ö. 206/821) dil uzattığını görürsen, onun dininden şüphe et.”¹⁸⁸

Nuaym b. Hammâd’ın (ö. 228/843) zikrettiği bu alimler, ilimde üstün payeye ulaşmış, bidat ve bidatçilere karşı durmuş ve kendilerine tabi olunacak önderler olmuşlardır. Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) demiştir ki: “Sevrî (ö. 161/778) olmasaydı, vera‘ ölmüştü. Ahmed (ö. 241/855) olmasaydı, dine bidatler karıştıracaklardı. Ahmed dünyanın imamıdır.”¹⁸⁹ İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) de kendisi için şu cümleleri kurmuştur: “Ahmed ve çabaları olmasaydı, İslam elden gitmişti.”¹⁹⁰ İshâk bu cümleleriyle Ahmed b. Hanbel’in Mihne’deki dik duruşuna ve hak yolundaki duruşuna işaret etmiştir.¹⁹¹ Bu kararlılığını Alî b. Medînî (ö. 234/848-49) de şöyle dile getirmiştir: “Allah bu dini Ridde Olayları’nda Hz. Sıddîk ile Mihne Olayları’nda da Ahmed’le aziz eylemiştir.”¹⁹² Ebû Umeyr b. en-Nahhâs er-Remlî (ö. 256/870) vefatından sonra Ahmed b. Hanbel’i anmış ve şöyle demiştir: “Allah ona rahmet etsin. Dünyanın sıkıntılarına karşı ne kadar da sabırlıydı! Geçmiş selef alimlerine ne kadar da benzerdi! Salihlerin yaşayışını ne kadar da takip ederdi! Dünya önüne serildi, reddetti. Bidatler ona sunuldu, karşı çıktı.”¹⁹³

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de bu tür imtihanı benimseyenler arasındadır. Kendisi Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) hakkında şöyle demiştir: “Bir adamın Hammâd b. Seleme’nin aleyhinde konuştuğunu görürsen onun Müslümanlığından şüphe et.”¹⁹⁴

¹⁸⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Haysame İbn Ebî Haysame, *et-Târîhu’l-Kebîr*, thk. Şalâh b. Fethî (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 1427/2006), 3/240.

¹⁸⁸ Hâtîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/348.

¹⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/195.

¹⁹⁰ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 5/278.

¹⁹¹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/196.

¹⁹² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/196.

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 11/198.

¹⁹⁴ Muhammed b. ‘Alî b. el-Hasan b. Hamza el-Huseynî Ebû’l-Mehâsin el-Huseynî, *Zeylu Tezkirati’l-Huffâz* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/151.

Hatta Hammâd b. Seleme hakkında sadece Ahmed b. Hanbel değil, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)¹⁹⁵ ile Alî b. Medînî'nin (ö. 234/848-49) de¹⁹⁶ buna benzer ifadeler kullandığı rivayet olunmuştur.

Bir başka örnek de Muhammed b. Hârûn el-Fellâs'ın (ö. 265/879), Yahyâ b. Maîn'i (ö. 233/848) kıstas tutarak gerçekleştirdiği imtihandır. Muhammed b. Hârûn el-Fellâs (ö. 265/879) dedi ki: "Bir adamın Yahyâ b. Maîn'in aleyhinde konuştuğunu görürsen, bil ki o hadis uyduran yalancı birisidir. Yahyâ yalancıların foyasını ortaya çıkardığı için ona buğuz ediyordur."¹⁹⁷

Gerçekten de Fellâs'ın dediği gibi Yahyâ b. Maîn, yalancıların foyasını ortaya çıkaran ve bu işte gayet mahir olan bir muhaddistir. Bu tezde dahi hadis hocalarını pervasızca imtihan ettiği örnekler bunu apaçık gözler önüne sermektedir. Daha önceden de zikri geçtiği üzere, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bu hususta Yahyâ b. Maîn için şöyle demiştir: "Allah Yahyâ'yı bu iş için yaratmış. Kendisi yalancıların yalanını ortaya çıkarır."¹⁹⁸

Ahmed b. Efram el-Muğaffelî (ö. 285/899) şu sözüyle Enbâr halkı için Ebû Ca'fer el-Hazzâ (ö. 221-230/836-845) ve Müsennâ b. Câmi'i'yi (ö. 261-270/875-884) kıstas olarak belirlemiştir: "Enbârlı birisinin Ebû Ca'fer el-Hazzâ ve Müsennâ b. Câmi'i sevdiğini görürsen, onun ehl-i sünnetten olduğunu bil."¹⁹⁹

Ebû Ca'fer el-Hazzâ karşılaştığı bidatlere karşı kayıtsız kalmayan birisiydi. İbrâhim b. Ebû Yahyâ'nın (ö. 184/800) kader inancıyla alakalı bidatçı düşüncelerini görünce, hemen Süfyân b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) gelip onu şikâyet etmiştir. Süfyân da "insanlara onun bidatçı olduğunu yayın ve Rabbinizden afiyet dileyin." cevabını vermiştir.²⁰⁰

¹⁹⁵ Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan b. Mansûr eţ-Taberî er-Râzî el-Lâlekâ'î, *Şerhu 'Usûli 'İtikâdi 'Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî (Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003), 3/568.

¹⁹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 7/446.

¹⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 1/316.

¹⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 11/79-80.

¹⁹⁹ Haţib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/224.

²⁰⁰ Haţib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/414.

Müsennâ b. Câmi‘ için ise, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) kendisinin sika, salih, dindar ve sünnete bağlılıkla meşhur bir zat olduğunu belirtmiştir.²⁰¹ Ayrıca Bişr b. el-Hâris’in nezdinde de çok kıymet gören ve duası makbul olan bir zattı.²⁰²

İbn Batta (ö. 387/997) bidatçilere karşı tavizsiz olan Ebû Hafs b. Recâ’yı (ö. 329/940) kıstas olarak belirleyip dedi ki: “Ukberâlî birinin Ebû Hafs b. Recâ’yı sevdiğini görürsen, onun ehl-i sünnetten olduğunu bil.”²⁰³ İbn Recâ bidatçilere karşı o kadar sertti ki, herhangi biri bir râfizî ile konuşursa, onunla 10 gün konuşmazdı.²⁰⁴ Ayrıca İbn Recâ, Ukberâ’da râfizî biri öldüğünde, kumaşının birinin ona kefen sattığını, bir gassalın onu yıkadığını veya birilerinin onun tabutunu taşıdığını duyarsa, onunla alakayı keserdi.²⁰⁵

Başka bir kere de İbn Batta (ö. 387/997) dedi ki: “Bağdatlı birinin Ebu’l-Hasen b. Beşşâr (ö. 313/925) ve Ebû Muhammed el-Berbehârî’yi (ö. 329/940-41) sevdiğini görürsen, onun ehl-i sünnet olduğunu bil.”²⁰⁶

Ebu’l-Hasen b. Beşşâr zühdü ve salahiyetiyle meşhur bir zat idi. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) kendi zamanında kabrinin şu an dahi bilindiğini ve insanların bereketten nasiplenmek adına kabrini ziyaret etmekte olduklarını zikretmiştir.²⁰⁷ Ebû Muhammed el-Berbehârî ise zamanında Hanbelilerin şeyhi olarak addedilmiş ve bidatlara karşı oldukça katı olduğu zikredilmiştir.²⁰⁸ Küçük bile olsa bidatlerden oldukça sakınılmasını emretmiş, küçük bidatlerin sonrasında büyümesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁹

Örneklerden de anlaşıldığı üzere, bu tür imtihan şekli, genelde bidatçilere karşı uygulanmak istenmiş, kimin ehl-i sünnet, kimin ehl-i bidat olduğunu tespit etmek için böyle bir imtihana başvurulmuştur. Bu tarz söylemlerin alimler arasında yaygın olarak

²⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/224.

²⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/224.

²⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/239.

²⁰⁴ Ebû’l-Hüseyn İbn Ebî Ya‘lâ Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, ts.), 2/55.

²⁰⁵ İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 2/55.

²⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/66.

²⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/534.

²⁰⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâti’l-Meşâhîr ve’l-‘Alâm*, 7/571.

²⁰⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâti’l-Meşâhîr ve’l-‘Alâm*, 7/571.

kullanıldığını ve hicri 2. asırdan itibaren hicri 4. asrın sonlarına kadar uzun süre varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Bu imtihanın cerh ve tadile etkisi de oldukça önemlidir. Çünkü bu imtihanların sonucunda ehl-i bidat kimselerin tespit edilmesi halinde böyle kimselerin rivayetlerinin reddedilmesi söz konusu olacaktır. Zira hadis usulü eserlerinde alimlerin bidatçı bir râvinin hadislerini kabul edip etmeme hususundaki görüş farklılıkları zikredilmektedir.²¹⁰

Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bu hususta ulaştığımız örnekler sadece bu imtihanın uygulanış şeklini ifade etmektedir. Ancak bir hadisçinin herhangi bir râviye “Sen filan muhaddis hakkında nasıl düşünüyorsun?” diye sorarak onu imtihan ettiğinin somut örnekleriyle karşılaşılmamıştır. Bu imtihanın neticesi olarak hakkında “Fılan râvi, filan muhaddisi sevdiği için ehl-i sünnetten sayılmıştır. Dolayısıyla hadisleri makbuldür.” veya “Fılan râvi, filan muhaddise dil uzattığı için ehl-i bidatten sayılmıştır. Dolayısıyla rivayetleri merdûddur.” gibi sözler söylenen râvilere de tarafımızca rastlanılmamıştır. Yani bu tür söylemler imtihan için ancak bir veri olarak kullanılabilir. Yoksa bu örneklerin kendisi bu haliyle imtihan değildir. Bu durum, sanki bu tür imtihanımsı söylemlerin, imtihan olarak kullanılmasından daha çok zikri geçen muhaddislere bir övgü ve taltif niteliği taşıdığı izlenimini uyandırmaktadır. Tabi eğer bu tür imtihanların somut örnekleriyle karşılaşılsa, bu yorum tam tersi bir hal alacaktır.

3.2. Zabt Yönünden İmtihan Şekilleri

Zabt, râvinin hadisi tahammül ettiği vakitten edâ edinceye kadar muhafaza edebilme gücü demektir. Yani râvinin hakkıyla hadisi işitmesi, hadisin manasını iyice anlaması, gereğince onu hıfz ve muhafaza etmesi ve edâ edinceye kadar da müzakere etmek vb. şekillerle onu muhafazaya devam etmesi şeklinde açıklanabilir.²¹¹

²¹⁰ Bkz. Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh en-Nisâbü’rî el-Ḥâkim, *Ma‘rifetu ‘Ulûmi’l-Ḥadîs*, thk. es-Seyyid Mu‘zam Ḥuseyn (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1397/1977), 135-139; ‘Ebû ‘Amr Takıyyüddîn ‘Osmân b. ‘Abdurrahmân İbnü’s-Şalâh, *‘Ulûmü’l-ḥadîs = Muḥaddimetü İbni’s-Şalâh*, thk. Nüreddîn ‘İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru’l-Fikr; Dâru’l-Fikri’l-Mu‘âşır, 1406/1986), 114-115; İbn Ḥacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu’n-Nazar fî Tavḍihi Nuḥbeti’l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli’l-Eşer*, 102-104; Ebû’l-Faḫr Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî es-Süyûtî, *Tedribu’r-Râvi fî Şerḥi Takribu’n-Nevâvi* (Riyad: Dâru Taybe, 2006), 1/383-389.

²¹¹ Bünyamin Erul, “Zabt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013). İtr, *Usûlü’l-Cerh ve’t-Ta’dil ve ‘İlmü’r-Ricâl*, 70-71.

Hadis talebelerinin, rivayette bulunan hocalarının zabtlarını ölçmek için başvurdukları imtihan türleri çeşitlilik göstermektedir. Bu imtihan türlerini genel olarak üç başlıkta toplamak mümkündür. Zira hadis talebelerinin, hocalarının zabtlarını test ettikleri örneklere bakıldığında, bunu ya hocalarına değiştirdikleri hadisleri telkin ederek, ya hocalarının tahdis ettiği rivayetleri farklı diğer rivayetlerle mukayese ederek, ya da onları zabtları hususunda sorgulayarak gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu üç genel imtihan türünün içerisinde de farklı yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemlerin her birine genel başlıkların altında ayrı ayrı dikkat çekilecek, analizlerine yer verilecek ve cerh ve tadile etkileri incelenmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Telkinde Bulunarak İmtihan Etme II

Hadis talebeleri hocalarının zabtlarını imtihan ederken telkin yöntemine sıkça başvuruyorlardı. Kimi zaman hadislerin senedindeki râvilerin veya metindeki kelimelerin yerlerini değiştirerek (kalb ederek) hocalarına telkinde bulunuyorlardı. Eğer hoca hadisın maktûb olduğunu anlayıp düzeltirse zabtının kuvvetine, aksi halinde ise zabtının zayıflığına hükmediliyordu. Kimi zamanda da direkt hadisın içerisinde oynama yapılarak hatalı bir hadis hocaya telkin ediliyordu. Burada imtihan, genel anlamda kalb ile yapılan imtihandan daha kolay bir hal alıyor. Zira hatalı hadisi fark etmek, sadece cüzi bir kısmında yer değişikliği yapılan hadisteki kalbi yakalamaktan daha zahmetsizdir. Çünkü ilkinde hadisten olmayan bir şey eklenmiş, ikincisinde ise hadisten olan kelimelerde yer değişikliği yapılmıştır. Hadisin aslından olmayıp ekleme yapılan lafız genelde diğerine göre daha aşikâr bir haldedir. Dolayısıyla, hatalı hadisın telkiniyle gerçekleştirilen imtihandan kalan bir râvinin zabtı, sadece kalb ile gerçekleştirilen imtihandan kalan bir râvinin zabtından daha zayıf bir durumda olacaktır. Bazen de hadis talebeleri, hocalarını başka hadis hocalarının rivayet ettiği hadisleri telkin ederek imtihan ediyorlardı. Bu tür imtihan diğerlerine göre biraz daha kolay olabilir. Çünkü kişinin kendisinin rivayet etmediği hadisi fark etmesi, kendi rivayetlerinde yapılan cüzi değişiklikleri veya içine dahil edilen hataları fark etmesinden daha kolay olsa gerektir. Bu imtihanların kimler tarafından ve ne şekilde uygulandıklarına teker teker değinilecektir.

3.2.1.1. Hadisleri Kalb Edip Telkin Etme

Kalb, sözlükte “bir şeyin altını üstüne getirmek, çevirmek” anlamına gelmektedir. Hadis terimi olarak da “isnadında râvilerin isim veya neseplerinin, metninde ise kelime yahut ibarelerin yerlerini değiştirmek” anlamında kullanılmaktadır.²¹²

Kalb ile yapılan imtihanın en erken örneklerine, hicri 2. asrın ortalarına doğru rastlanılmaktadır. Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) hocalarından Sâbit el-Bünânî’yi (ö. 127/744) kalb ile imtihan etmiş ve onun hafızasını böylece ölçmek istemiştir. Gerçekleştirdiği bu imtihanı kendisi şöyle anlatmaktadır:

Ben kıssacı râvilerin hadislerini hıfzetmediklerini duyardım. Bunun üzerine Sâbit el-Bünânî’nin yanına geldim ve onun hadislerini kalb ettim. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ’nın (ö. 83/702) hadisi için “Enes b. Malik’in (ö. 93/711-12) şu hadisi nasıldı?” diye sorardım. O da cevaben, “Hayır bu Abdurrahmân’ın hadisidir.” derdi. Enes b. Mâlik’in hadisi için de “İbn Ebî Leylâ’nın şu hadisi nasıldı?” diye sorardım. O da cevaben, “Hayır bu Enes’in hadisidir.” derdi.²¹³

Hammâd b. Seleme’nin uyguladığı bu imtihan, hadisin senedinde kalb yapılarak gerçekleştirilmiştir. Genelde senedde kalb yapılarak gerçekleştirilen bu imtihan, bazen metinde kalb yapılarak da gerçekleştirilebilmektedir. Hammâd b. Seleme bu imtihanı ortada bunu gerektirecek bir şey yokken yapmamıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, bu imtihanı insanların kussâs²¹⁴ râviler için hadislerini hıfzetmediklerine dair söyledikleri söze mebni gerçekleştirmiştir. İmtihan sonucunda hocası Sâbit el-Bünânî’nin zabtının kuvveti ortaya çıkmıştır. Hammâd aynı tür imtihanı Ebân b. Ebî Ayyâş’a uygulamış o ise bu imtihandan kalmıştır. Hammâd bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Sâbit el-Bünânî’ye (ö. 127/744) hadisleri kalb ettim, tuzağa düşmedi. Ebân b. Ebî Ayyâş’a (ö. 140/756 [?]) kalb ettim, o düştü.”²¹⁵

İmtihanın Cerh-ta’dîl’e etkisi incelendiğinde, Sâbit el-Bünânî’nin imtihanda olumlu sonuç elde etmesinin, münekkitlerin onu sika saymasıyla neticelendiği görülmektedir. Bunun tam aksi olarak da Ebân b. Ebî Ayyâş’ın imtihandan kalması, Cerh-ta’dîl

²¹² Mustafa Ertürk, “Maklûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

²¹³ Hañîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ‘Ahlâkî’r-Râvî ve ‘Âdâbi’s-Sâmi’*, 1/135.

²¹⁴ Hasan Cirit, “Kussâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

²¹⁵ Hañîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ‘Ahlâkî’r-Râvî ve ‘Âdâbi’s-Sâmi’*, 1/135.

alimlerinin kendisini merdûd saymasına yol açmıştır. İclî (ö. 261/875) ve Nesâî (ö. 303/915) Sâbit el-Bünânî'nin sika olduğunu tasrih etmişlerdir.²¹⁶ İbn Adî (ö. 365/976) de onun sika ve sadûk biri olduğunu ifade etmiş ve hadislerinin de müstakîm olduğunu belirtmiştir.²¹⁷ Bunları söylemeden önce İbn Adî'nin Hammâd b. Seleme'nin gerçekleştirmiş olduğu imtihanı zikretmesi, Sâbit'in sika sayılmasında bu imtihanın etkisine işaret etmektedir. Öte yandan, Şu'be (ö. 160/776) Ebân b. Ebî Ayyâş hakkında çok sert konuşmuş ve "Doyup kanayınca kadar eşeğimin sidiğini içmem, "Bana bu hadisi Ebân b. Ebî Ayyâş rivayet etti." dememden daha sevimlidir." demiştir.²¹⁸ Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) de onun hadislerini terk ettiğini belirtmiştir.²¹⁹ İbn Sa'd (ö. 230/845) da onun metruk olduğunu ifade etmiştir.²²⁰ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) de onun hadislerini rivayet etmeyi helal görmediğini bildirmiştir.²²¹ Ancak burada Hammâd'ın Ebân b. Ebî Ayyâş'a uyguladığı imtihanın Cerh-ta'dîl'e çok belirgin bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bunun yerine, bazı râviler tarafından onun yalancılığının fark edilmesi üzere adaletsizliği ön plana çıkmıştır. Başka bir deyişle yalancılığı, zabtındaki kusuru geri de bırakmıştır. Çünkü yalancı bir râvinin zabtının kusurlu veya kusursuz olması, hadislerin kabulü açısından herhangi bir şey ifade etmeyeceği için muhaddisler daha çok onun yalancılığını ön plana çıkartmış ve onu metruk addetmişlerdir. Hammâd'ın uyguladığı imtihan ise onun kabul edilemeyecek bir râvi oluşunu teyit eder nitelik taşımıştır. Böylece Ebân'ın hem adalet hem de zabt açısından kusurlu bir râvi olduğu ortaya çıkmıştır. Hatta hemen hemen Hammâd'la yakın zamanlarda Ebû Avâne'nin (ö. 176/792) rast geldiği bir olay da Ebân'ın zabt açısından oldukça zayıf olduğu bilgisini pekiştirmiştir. Kendisi bu durumu şöyle anlatmıştır: "Onun yanına içerisinde kendi hadisi olan bir kitap getirmiştin. Kitabın alt kısmında ise Vâsıt ehlinde bir adamın hadisi vardı. Ancak Ebân oradaki bütün hadisleri kendisininmiş gibi okuyup bana edâ etti."²²² Örnekten de anlaşıldığı üzere Ebân kendi hadisleriyle başkalarının hadislerini ayırt edemeyecek kadar zabtı kusurlu

²¹⁶ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 4/347.

²¹⁷ İbn 'Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 2/307-308.

²¹⁸ 'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, 1/38.

²¹⁹ Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, 3/807.

²²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 7/254.

²²¹ Buḥârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 1/454.

²²² Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, 1/170.

birisidir. Ebû Avâne bu olaydan ötürü onun kanalıyla herhangi bir hadisin rivayet edilmesini helal saymadığını söylemiştir.²²³

Ayrıca Ebân b. Ebî Ayyâş'a kalb ile imtihan gerçekleştiren tek kişinin Hammâd b. Seleme olmadığını söylemek gerekir. Şu'be (ö. 160/776) de onu bu şekilde imtihan etmiştir. Daha önce "Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Meşruiyeti" başlığı altında da zikredilen örnek bu imtihanı yansıtmaktadır. Haremî b. Umâre (ö. 201/816) Behz b. Esed'e (ö. 197/812) Ebân b. Ebî Ayyâş'ın (ö. 140/756 [?]) rütbesini sorduğunda Behz dedi ki:

Onun hakkında Şu'be (ö. 160/776) bana şunu söyledi: "Enes b. Mâlik'ten gelen hadisleri Hasan el-Basrî'den, Hasan el-Basrî'den gelen hadisleri de Enes b. Mâlik'ten olacak şekilde kalb edip yazdım. Sonra hadisleri bana rivayet etmesi için kâğıdı Ebân'a verdim. Ebân da olduğu gibi okuyup bana rivayet etti." Haremî bunu duyunca şöyle dedi: "Ne kadar kötü bir şey yapmış. Hiç böyle bir şey caiz olur mu!?"²²⁴

Hadis talebelerinin hocalarını kalb ile imtihan etmelerinin bir başka örneği de üç muhaddis arkadaş Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) kardeşi Melîh b. el-Cerrâh, Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'nin (ö. 189/804) Muhammed b. Aclân'a (ö. 148/765) uyguladıkları imtihandır. Bu imtihana Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) şahit olmuştur ve olayı şöyle anlatmaktadır:

Kûfe'ye gelmiştim. Muhammed b. Aclân da oradaydı. Kûfe'de hadis talep eden kimseler arasında Vekî b. el-Cerrâh'ın kardeşi Melîh b. el-Cerrâh, Hafs b. Gıyâs ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî vardı. Biz hep beraber İbn Aclân'ın yanına gidiyorduk. Yûsuf es-Semtî dedi ki: "Haydi hadisleri kalb edip İbn Aclân'a gidelim de bakalım hafızası nasılmış." Gerçekten de hadisleri kalp ettiler. Babasından rivayet ettiklerini Saîd el-Makburî'ye, Saîd'den rivayet ettiklerini de babasına çevirdiler. Ben onlara böyle bir şeyi helal görmediğimi söyledim. Fakat onlar şeyhin yanına girip kalp ettikleri nüshayı ona verdiler. Şeyh de kalp edilen yerleri olduğu gibi geçti. Kitabın sonuna geldiği vakit hadislerde kalbin olduğunu fark etti ve bir daha oku dedi. Hadisler tekrardan arz edildi. O da babamdan rivayet edilenler Saîd'den, Saîd'den rivayet edilenler de babamdan olacak dedi. Sonra Yûsuf es-Semtî'ye dönüp "Eğer bunu beni küçük düşürmek ve bende kusur bulmak amacıyla yaptıysan Allah senden İslam'ı çekip alsın."²²⁵ dedi. Ardından Hafs'a dönüp "Allah seni dininde ve dünyanda belaya düşürmesin." dedi. Sonra da Melîh'e dönüp "Allah seni ilminden faydalandırmasın." dedi. Gerçekten de Melîh ilminden fayda görmeden öldü. Hafs'ın da bedeni felç oldu ve dini yaşantısında da kadılıkla imtihan edildi. Yûsuf da zındıklıkla itham edildiği halde öldü.²²⁶

²²³ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/170.

²²⁴ 'Ukaylî, *ed-Đu'afâu'l-Kebîr*, 1/40.

²²⁵ Râmehurmuzî, *el-Muḥaddiṣu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, 398-399.

²²⁶ Râmehurmuzî, *el-Muḥaddiṣu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, 398-399.

Daha önce bu örnek “Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Meşruiyeti” başlığı altında imtihanın caiz olabilmesi için niyetin son derece önemli olduğunu vurgulamak için zikredilmişti. Burada da gerçekleştirilen bu imtihanın Cerh-ta’dîl ilminde nasıl bir etki oluşturduğu incelenecektir.

Bu imtihanın gerçekleştirilme sebebinin de hadis talebelerinde vaki olan kuşku olduğu söylenebilir. Çünkü olayı bize aktaran Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) şöyle demektedir:

Ben İbn Aclân’ın (ö. 148/765) şöyle dediğini çok iyi biliyorum: “Saîd el-Makbûrî (ö. 125/743) hem babası aracılığıyla Ebû Hureyre’den rivayette bulunurdu hem de başka bir râvî aracılığıyla Ebû Hureyre’den rivayette bulunurdu. Ben bunları birbirine karıştırdığım için bütün rivayetleri doğrudan Ebû Hureyre’den rivayet ettim.”²²⁷

Muhtemeldir ki, Yahyâ bu durumu arkadaşlarına da anlatmış ve arkadaşları da İbn Aclân’ın hafızasının kötü olduğunu düşünerek böyle bir imtihana kalkışmışlardır. Ancak İbn Aclân hafızasının yerinde olduğunu talebelere göstermiş ve onlara sert çıkmıştır. Cerh tadil kitaplarına bakıldığında kendisi hakkında Ahmed b. Hanbel’in, Yahyâ b. Maîn’in ve Süfyân b. Uyeyne’nin onun sika olduğunu ifade ettikleri görülmektedir.²²⁸ İbn Aclân’ın sika olduğunu beyan edenlerin bu imtihandan sonra böyle bir ifade de bulunduklarına bakılırsa gerçekleştirilen imtihanın İbn Aclân’ın zabtının münekkitler tarafından tespit edilmesine yarar sağladığı söylenebilir.

Kalb ile hadis hocalarını imtihan etme hususunda özellikle hicri 3. asra gelindiğinde bunun çok fazla yaygınlaştığı görülmektedir. Meşhur sika hadis hocaları bile bu tür imtihana tabi tutulmuştur. Amr en-Nâkid’in (ö. 232/847) şu sözü bunu açıkça ortaya koymaktadır:

Arkadaşlarımız arasında ilmî meseleleri en iyi bilen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) idi. Hadisleri peş peşe sıralamada en mahir olan İbn eş-Şâzekûnî (ö. 234/849) idi. İsnadı en iyi bilen de Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) idi. Hiç kimse hadisleri kalb edip ona telkin etmeyi başaramadı.²²⁹

Amr en-Nâkid’in hiç kimsenin Yahyâ b. Maîn’i kalb ile imtihan ederek tuzağa düşüremediğini ifade eden sözü, hem Yahyâ b. Maîn’e bu tür imtihanın defalarca

²²⁷ Buḥârî, *et-Târîḫü’l-Kebîr*, ts., 1/196.

²²⁸ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fi ’Esmâi’r-Ricâl*, 26/105.

²²⁹ Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 10/55.

yapılmış olduğuna, hem de Yahyâ b. Maîn gibi sikalıkla meşhur olmuş bir râviye dahi bu tür imtihanların uygulandığına işaret etmektedir. Bu da hicri 3. asırda bu işin oldukça yaygınlık kazandığını göstermektedir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'e karşı gerçekleştirilen bu tür imtihanın çokluğunu sadece Amr en-Nâkid zikretmemiştir. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh el-İclî (ö. 261/875) de bunu şöyle tasrih etmiştir:

Allah hadisleri İbn Maîn'den (ö. 233/848) daha iyi bilen birini yaratmamıştır. Kendisine birbiriyle karıştırılmış ve kalb edilmiş birçok hadis getiriliyordu. O da "Bu hadis böyle olacak, şu hadis şöyle olacak." şeklinde cevap veriyordu. Hadislerin doğru şekli aynı onun dediği gibi çıkıyordu.²³⁰

Bu imtihanlar Yahyâ b. Maîn'in zabtının ancak teyidi için gelmiştir. Yoksa Yahyâ'nın zabtının kuvvetliliği bu imtihanlardan sonra tespit edilmiş değildir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) şu sözü, onun zabtının kuvvetini ve hadislere ittilâsının genişliğini anlatmak için yeterli gözükmektedir: "Yahyâ b. Maîn'in bilmediği hiçbir hadis, hadis değildir."²³¹

Kalb ile imtihana tabi tutulan hadis hocalarından biri de Abdurrahman b. Mehdî'dir (ö. 198/813-14). Hâris en-Nakkâl (ö. 236/851) kendisini sinsice imtihan etmiş ama Abdurrahman b. Mehdî bu imtihanın üstesinden gelip zabtının kuvvetini kanıtlamıştır. Mücâhid b. Mûsâ (ö. 244/859) bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Abdurrahman b. Mehdî'nin evine gelmiştik. Hâris en-Nakkâl içerisinde bir tane kalb edilmiş hadisin sokuşturulduğu kâğıdı ona verdi. Abdurrahman b. Mehdî de o hadisi okumaya başladı. Hiç tashih etmeden olduğu gibi okuyordu. Tam bitirmeye yaklaşmıştı ki hadisin kalb edildiğini anladı ve rivayetin illetli olduğunu beyan edip üstünü çizdi. Sonra dedi ki: "Vallahi az kalsın kaçırıyordu. Vallahi az kalsın kaçırıyordu."²³²

Bu örnekten de anlaşıldığına göre, artık hicri 2. asrın sonlarında, hicri 3. asrın başlarına doğru hıfz ve zabt bakımından kuvvetli hadis hocaları dahi imtihana tutulmuştur. Üstelik hocalarında kuşkulandırıcı herhangi bir emare olmadan hadis talebeleri bu imtihanları gerçekleştirmişlerdir. Hâris en-Nakkâl imtihanı öyle zekice hazırlamış, zorluk seviyesini öyle artırmıştır ki Abdurrahman b. Mehdî az kalsın onun tuzağına düşecek hale gelmiştir. Büyük bir maharetle hazırlanan imtihandaki kalbi fark etmesi

²³⁰ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 12/366.

²³¹ Haîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/263.

²³² Haîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvi ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/136.

ise, Abdurrahman b. Mehdî'nin zabtının ne kadar kuvvetli olduğunu teyit etmiştir. İbn Hacer (ö. 852/1449) de *Lisânü'l-Mîzân* adlı eserinde bu olayı aktardıktan sonra şöyle demiştir: “Bu imtihan hem Hâris'in çok iyi bir imtihan hazırladığını hem hafızasının çok iyi olduğunu hem de İbn Mehdî'nin hafıza ve tesebbütünün kalitesini göstermektedir.”²³³ Birçok muhaddis Abdurrahman b. Mehdî'nin hıfz ve zabtının çok yüksek düzeylerde olduğunu belirtmiştir. Cerîr er-Râzî (ö. 188/803), Abdurrahman b. Mehdî gibisini görmediğini söylemiş ve onu, hadisleri iyiden iyiye bilmesiyle ve yüksek hafızasıyla vasıf etmiştir.²³⁴ Ubeydullah el-Kavârîrî (ö. 235/850) de Abdurrahman b. Mehdî'nin kendisine hıfzından 20 bin hadis imlâ ettiğini zikretmiştir.²³⁵ Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872) de Abdurrahman b. Mehdî'nin elinde hiç kitap görmediğini, yani hadisleri hep hıfzından rivayet ettiğini ifade etmiştir.²³⁶

3.2.1.2. Kusurlu Hadisi Telkin Etme

Telkin ile hadis hocalarını imtihan etmenin bir yolu da hatalı bir hadisi hocaya telkin etmekle gerçekleşmektedir. Hatalı hadisi dinleyen hoca rivayeti onaylarsa, zabtında bir kusur olduğu ortaya çıkmakta, eğer hatayı fark edip düzeltirse de zabtının iyi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde imtihanı Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Affân'a (ö. 220/835) uygulamıştır. Affân da hadisteki hatayı fark edememiştir. Gerçekleştirdiği bu imtihanı Yahyâ b. Maîn şöyle anlatmaktadır:

Affân hiç yanılmamıştı. Sadece bir keresinde ben ona kusurlu bir hadis telkin ettim ve orada yanlış. Bundan dolayı da Allah'tan başışlanma diliyorum.” İbn Fehm (ö. 289/903) dedi ki: “Ben Yahyâ b. Maîn'in o günden başka hiç istiğfar ettiğini görmedim.”²³⁷

Yahyâ b. Maîn'in “Affân hiç yanılmamıştı.” sözü, Affân'ın defalarca imtihana tabi tutulduğu ve bu imtihanları hep geçtiği izlenimini uyandırmaktadır. Hatta kendisi bir defasında şöyle demiştir: “Affân, Behz ve Habbân kimi zaman yanıma geliyorlardı. Aralarında zabtı en sağlam olan Affân idi. Birgün onların hepsini iyi bir imtihandan

²³³ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/514.

²³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 1/251.

²³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/195.

²³⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/203.

²³⁷ Haşîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/201.

geçirdim. Tek farkına varıp imtihanında düşmeyen Affân oldu.”²³⁸ Affân’ın hayatı incelendiğinde de kendisinin çok büyük bir hafız olduğu, zabtının da kuvvetli olduğu birçok münekkîr tarafından ikrar edilmiştir. Za‘ferânî (ö. 260/874) bir keresinde Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) “Bu rivayette Affân’a kim mütâbaat etmiştir?” diye sorunca Ahmed b. Hanbel, “Affân hiç mütâbaat edilmeye ihtiyaç duyar mı?” diye cevap vermiş ve onun zabt ve tessebbütünün kuvvetine vurgu yapmıştır.²³⁹ Affân ile Yahyâ b. Maîn arasında geçen şu olay da Affân’ın nasıl bir zabta sahip olduğunu açıkça göstermektedir:

Fellâs (ö. 249/864) dedi ki: “Bir gün Yahyâ’nın bir hadis rivayet ettiğini gördüm. Orada Affân ona “Bu hadis böyle değil.” dedi. Ertesi gün Yahyâ’nın yanına gittim ve hangisinin haklı olduğunu sordum. Yahyâ da Affân’ın haklı olduğunu söyledi ve şu cümleyi kurdu: “Allah’tan diledim ki benim yanımda Affân’ın dediğine muhalif hiçbir rivayet bulunmasın.”²⁴⁰

Affân’ın sahip olduğu kuvvetli zabtına rağmen, ihtiyarladığı vakit yaşlılık haliyle bazı noksanlıklar yaşayabileceği normaldir. Muhtemeldir ki Yahyâ da bunu göz önünde bulundurarak yaşlılığında onun zabtını bir daha imtihan etmeyi denemiş ve yaşlılığın olumsuz tesirini onda görmüştür. Nitekim Yahyâ, Affân’ın yaşlılığında hafıza kusuru yaşadığını da tasrih etmiştir. Hatta Affân’a “Yahyâ senin ihtilâta²⁴¹ düşmüş olduğunu söylüyor.” dediklerinde sinirlenip Yahyâ’ya bela okumuş ve “Allah’tan ümidim odur ki benim aklımı ölünceye kadar muhafaza edecek.” demiştir.²⁴² İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899) de onun son zamanlarında kafasının bir gidip bir geldiğini söylemiştir.²⁴³ İbn Ebû Hayseme’nin (ö. 279/892-93) aktardığına göre, babası Ebû Hayseme (ö. 234/849) de Yahyâ b. Maîn de şu ifade de bulunmuştur: “219 senesi Safer ayından birkaç gün geçmişti ki artık Affân’ın hafızasını iyice reddeder olduk. Zaten o da bundan birkaç gün sonra vefat etti.”²⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*’ adlı eserinde bu sözü naklettikten sonra şu ilaveler de bulunmuştur:

²³⁸ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 10/247.

²³⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 10/247.

²⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 10/248-249.

²⁴¹ Mücteba Uğur, “İhtilât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). Ayrıca bkz. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

²⁴² Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/201.

²⁴³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 10/253.

²⁴⁴ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/201.

Ölüm hastalığında meydana gelen hafıza kusurları sika bir râvi için cerh sebebi sayılmamaktadır. İnsanlarının çoğunun başına ağır hastalıklara yakalandığı zaman böyle şeyler isabet etmektedir. Hatta ruhun çekilmesine yakın insandan çok daha şiddetli şeyler sadır olmaktadır. Ancak dikkatli olunması ve sakınılması gereken şey, sika râviye ihtilâtın isabet etmesi ve ihtilât halinde hadisin senedinde veya metninde iztirâba²⁴⁵ yol açacak şekilde rivayette bulunması meselesidir.²⁴⁶

Zehebî bu açıklamalardan hemen sonra İbn Ebû Hayseme'nin naklinde geçen 219 senesinin bir yanılığdan ibaret olduğunu, aslında doğru tarihin 220 senesi olması gerektiğini de deliller sunarak açıklamıştır.²⁴⁷

İmtihan sonrası Yahyâ'nın yaptığından istiğfar etmesi ise imtihanın bitiminde hadisin doğru halini söylememesinden ileri gelmektedir. Zira “Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Meşruiyeti” bölümünde de zikredildiği gibi, üzerinde oynama yapılan hadisleri telkin etmekle gerçekleştirilen imtihan şeklinin caiz olabilmesi için meclis bitiminde hadisin doğru halinin zikredilmesi ve hatalı şekilde kalmaması gerekir. Ancak belki de Affân'ın büyük bir muhaddis olmasından ötürü Yahyâ ona hadisin doğru halini söylemekten çekinmiş, onu imtihan ettiğini ve bu imtihanda başarısız olduğunu söyleyememiştir. Yahyâ'nın gerçekleştirdiği bunun dışındaki örneklerde ise hadis hocası imtihanda başarısız olduğu zaman, ya kendisi hadis hocasına onu imtihan ettiğini bildiriyordu ya da hadis hocası imtihana uğradığını kendi anlıyordu.

Kusurlu bir hadisi hocaya telkin ederek imtihan etme yoluna başvuran talebelerden biri de Sâlih Cezera'dır (ö. 293/907). Kendisi Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'yi (ö. 258/872) imtihan etmiş ama Zühli bu imtihanı geçmiştir. Kendisi gerçekleştirdiği bu imtihanı şöyle anlatmaktadır:

Rey'den çıktıktan sonra Fazl b. Abbâs'a (ö. 270/884) “Nişâbur'da kimden hadis yazayım?” diye sordum. O da bana şöyle cevap verdi: “Nişâbur'a vardığın zaman, güzel yüzlü, nûrânî, şık elbiseli, eşeğe binen bir şeyh göreceksin. O Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'dir. Ondan hadis yaz. O adam baştan aşağı faydadır.” Nişâbur'a varınca Zühli'yi bana anlatılan vasıflarıyla tanıdım. Yanına gittim ve bazı hadisleri ona okudum. Hadisleri bitirdikten sonra ona “Fazl b. Abbâs er-Râzi'nin yanından ayrılırken bana size dinletmem için bir hadis söylemişti onu da okuyabilir miyim?” dedim. O da: “Oku bakalım.” dedi. Ben de “Size Saïd b. Âmir anlatmış, o Şu'be'den, o da Abdullah b. Sabîh'ten, o da Muhammed b. Sîrîn'den o da Enes'ten Resulullah'ın şöyle dediğini rivayet etti: “(Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı kastederek) Bu benim dayımdır.

²⁴⁵ Ahmet Yücel, “Muhtarib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, ts.).

²⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/254.

²⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/254.

Sizden birisinin böyle bir dayısı varsa gösterebilir.” Zührlî bu hadisi dinleyince “Az önce bana hadisleri dikkatle seçip bu denli güzel okuyan bir kişi Sa’id b. Âmir’in böyle bir hadisi rivayet etmeyeceğini bilir. Öyle değil mi?” diye karşılık verdi. Ben de “Evet. Doğrusu bu hadisi size Sa’id b. Vâsıl tahdis etmişti.” diye cevap verdim.²⁴⁸

Nîşâbur’da ilmin riyasetinin kendisinde olduğu birisinin bu imtihanı geçmesi pek de zor olmasa gerektir. Zührlî imtihan edildiğini hemen anlamış ve Sâlih’e direkt “Bu hadisi ben rivayet etmedim.” veya “Bu hadisin doğrusu şu şekildedir.” gibi düz cevaplar vermeyip muhatabına imtihan edildiğinin farkında olduğunu hissettirecek şekilde zekice bir cevap vermiştir. Zehebî de onun için demiştir ki: “Zührlî’nin Nîşâbur’da çok üstün bir saygınlığı vardı. Bağdat’ta Ahmed b. Hanbel, Medine’de de Mâlik nasılsa, Zührlî de Nîşâbur’da öyleydi.²⁴⁹ Hatîb (ö. 463/1071) de onun üstün ilimlere sahip olan imamlardan, sağlam hafızlardan ve güvenilir sikalardan biri olduğunu tasrih etmiş, Bağdat’a gelerek oradaki hadis hocalarıyla oturup kalktığını, orada hadis rivayetinde bulunduğunu ve Ahmed b. Hanbel’in kendisine çokça övgülerde bulunup onun faziletini etrafa yaydığını ifade etmiştir.²⁵⁰ Zencûye b. Muhammed (ö. 318/930) de şöyle demiştir: “Hocalarımızın ‘Muhammed b. Yahyâ’nın bilmediği hadise itibar edilmez.” dediklerini duyardık.”²⁵¹ Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890) de onun zamanında bulunan kimselerinin imamı olduğunu ifade etmiştir.²⁵² İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929) da onun için “Emîrû’l-mü’minîn fi’l-hadîs” unvanını kullanmıştır.²⁵³

Gerçekleştirilen bu imtihanın cerh ve tadile etkisi zikredilecek olursa, bu imtihanın böyle bir imamın zabtındaki kuvvete bir teyit niteliği taşımasından başka bir özelliği söylenemez. Zührlî zaten adalet ve zabt yönünden kendisini kanıtlamış bir muhaddis idi ki bu sebepten ötürü Fazl b. Abbâs (ö. 270/884) da Sâlih Cezera’yı ondan hadis dinlemeye yönlendirmiştir. Bu imtihan da ortada kuşkulandırmayı gerektirecek herhangi bir şey olmaksızın sika hadis hocalarına yöneltilen imtihan örneklerinden biri arasında yer almaktadır.

²⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/656.

²⁴⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 12/274.

²⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/656.

²⁵¹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 12/280.

²⁵² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 12/281.

²⁵³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 12/274.; M. Yaşar Kandemir, “Emîrû’l-Mü’minîn fi’l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

3.2.1.3. Başkalarının Hadisini Telkin Etme

Hadis talebelerinin telkin yoluyla hocalarını imtihan etme türlerinden biri de kendisinin olmayan hadisleri hocaya telkin ederek zabtını test etme şeklinde gerçekleşir. Burada hadis talebesi, hocasına başka kimselerin hadislerini telkin ederek onun bu hadislerin kendi rivayetlerinden olmadığını anlayıp anlamayacağını kontrol eder. Yahyâ b. Maîn bu tür imtihana başvuranlardan biridir. Kendisi Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn'i (ö. 219/834) bu şekilde imtihan etmiş ve imtihanı biraz daha zorlaştırarak Ebû Nuaym'ın hadislerinin arasına onun olmayan hadisleri sokuşturmuş ve öyle telkin etmiştir. Ancak Ebû Nuaym kendisinin olmayan hadisleri hemen fark etmiş ve o hadislerin kendi hadisleri arasında kaynamasına olanak sağlamamıştır. Ahmed b. Mansûr er-Remâdî (ö. 265/879) bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ile birlikte Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) yanına gidiyorduk. Ben onlara hizmet etmek için gidiyordum. Kûfe'ye dönünce Yahyâ b. Maîn Ahmed b. Hanbel'e dedi ki: "Ben Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn'i imtihan etmek istiyorum." Ahmed b. Hanbel de "İstemene gerek yok. Adam zaten sika birisi." dedi. Yahyâ b. Maîn de "Yapmasam olmaz." diye cevap verdi ve bir kâğıt ıdı. O kâğıda Ebû Nuaym'ın hadislerinden otuz tanesini yazdı ve her on hadisin bitiminde de onun hadislerinden olmayan bir hadis yazdı. Ardından Ebû Nuaym'ın yanına geldiler ve kapısını çaldılar. Ebû Nuaym kapıya çıktı ve evinin karşısındaki çömlekçi dükkânında oturdu. Ahmed b. Hanbel'i sağına, Yahyâ b. Maîn'i de soluna oturttu. Ben de dükkânın berisinde oturdum. Yahyâ b. Maîn yazdıklarını çıkarttı ve Ebû Nuaym'a on hadis okudu. Ebû Nuaym kendisine okunan bu on hadis boyunca sesini çıkarmadı. Yahyâ on birinci hadisi okuyunca Ebû Nuaym dedi ki: "Bu benim hadisim değil. Üstünü çiz." Sonra Yahyâ ikinci on hadisi okudu. Ebû Nuaym yine sessizdi. Yahyâ peşi sıra gelen hadisi okuyunca Ebû Nuaym yine "bu benim hadisim değil. Üstünü çiz." dedi. Ardından Yahyâ üçüncü on hadisi okudu. Devamında sokuşturduğu hadisi de okuyunca Ebû Nuaym'ın gözleri döndü ve Yahyâ b. Maîn'e doğru baktı. Ahmed b. Hanbel'in kolunu tutmuş bir şekilde Yahyâ'ya dedi ki: "Bu adamın takvası bunu ona yaptırmayacak kadar üstündür." Sonra beni işaret ederek: "Buna gelince, onun buna potansiyeli yoktur." dedi. Ardından Yahyâ b. Maîn'i kastederek "Bu olsa olsa senin işindir." dedi ve ayağını kaldırıp Yahyâ'ya öyle bir tekme attı ki Yahyâ dükkândan dışarı fırladı. Ardından Ebû Nuaym evine girince Ahmed Yahyâ'ya dedi ki: "Ben sana demedim mi bu adama bu yapılmaz, bu adam sağlam râvidir diye?" Yahyâ da "Yemin ederim onun bu tekmesi, yaptığım bu yolculuktan bana daha güzel geldi." cevabını verdi.²⁵⁴

Bir rivayette de Yahyâ tekmeyle yedikten sonra ayağa kalkıp Ebû Nuaym'ı öptü ve ona "Allah senden razı olsun. İşte hadis rivayet edecek adamın senin gibi olması lazım. Ben sadece seni sınamak istemiştim." dedi.²⁵⁵

²⁵⁴ Haîib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/307.

²⁵⁵ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn mine 'l-Muḥaddisîn ve 'd-Du'afâ ve 'l-Metrûkîn*, 1/35.

Bu imtihandan anlaşıldığı üzere, Yahyâ b. Maîn aslında ortada şüphe uyandıracak herhangi bir faktör yokken Ebû Nuaym'ı imtihan etmek istemiştir. Ahmed b. Hanbel'in onun sika olduğunu ve imtihana gerek olmadığını zikretmesi de böyle bir faktörün olmadığını ifade etmektedir. Ne var ki Yahyâ öyle tesebbütü seven râvilerdendir ki küçük ihtimaller bile olsa bunları göz önünde bulundurmuş ve “acaba geçen süreç içinde hiç Ebû Nuaym'ın zabtında bir değişiklik olmuş mudur?” sorusuna cevap olacak niteliğinde bir imtihan gerçekleştirmiştir. Sonu Yahyâ için biraz sert biten bu imtihanda kendisi tekme yediğine hiç sinirlenmemiş, bilakis Ebû Nuaym'ın zabtının kuvveti karşısında yaşadığı sevinçten tekmenin acısını unuttuğu bile sonrasındaki söz ve fiilerinden anlaşılmıştır. Ebû Nuaym'ın Ahmed b. Hanbel için onun takvasının bu imtihani gerçekleştirmeye müsaade etmeyeceğini söylemesi, burada akla bir soru getirmektedir. O da “hadis hocalarını imtihan etmek takva dışı bir eylem midir?” sorusudur. Aslında Ebû Nuaym'ın bu imtihani takva dışı addetmesi, ortada imtihan etmeyi gerektirecek kuşkulandırıcı herhangi bir durum olmadığı halde yapılmasından dolayı olabilir ya da bu şekilde bazı kurnazlıklara başvurularak gerçekleştirilen imtihanları takva dışı addetmiş olması da muhtemeldir. Bunun dışında Yahyâ'nın Ebû Nuaym'dan aldığı hadisleri farklı zamanlarda dinleyip bunlar arasında bir fark olup olmamasını kontrol ederek yapacağı bir sınama belki Ebû Nuaym'ı bu şekilde öfkelenmezdi. Yoksa Hz. Peygamber'in hadislerinin muhafazası için talebelerin hocalarını imtihan etmesini, takva dışı veya edebe muğayir bir davranış olarak addetmek uygun gözükmemektedir. Asıl, niyetin halisane tutulmasıyla birlikte bu uğurda çeşitli yollara başvurma Hz. Peygambere karşı gösterilen en büyük edeplerden sayılması, hadislerin ve dinin muhafazası için daha yakışık alır. Bunun içindir ki Ebûbekir b. Hallâd (ö. 239/853), Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) yanına gelip “Hadislerini terk ettiğin şu adamların ahirette sana hasım olmalarından korkmuyor musun? diye sorunca Yahyâ el-Kattân şöyle cevap vermiştir: “Hz. Peygamber'in “Niye yalan olduğunu düşündüğün bir hadisi bana nispet ederek rivayet ettin?!” diyerek bana hasım olmasındansa, onların bana hasım olmaları, benim için daha sevimlidir.”²⁵⁶

Bu imtihanın etkisine bakıldığı zaman, Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn'in zabtının kuvvetinin teyidine etki etmiş olduğu söylenebilir. Çünkü Yahyâ b. Maîn bu imtihani

²⁵⁶ Hañib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, 1/44.

onun sikalığı sabit olduğu halde gerçekleştirmiştir. Başka bir deyişle, daha bu imtihan gerçekleşmeden önce Ebû Nuaym'ın büyük bir muhaddis olduğu kabul ediliyordu. Yahyâ da Ebû Nuaym'ın zabtı kuvvetli bir râvi olduğunu kabul etmiş ve kendisi için şöyle bir cümle kurmuştur: “Şu iki adamdan tesebbütü daha kuvvetli hiç kimse görmedim: Biri Ebû Nuaym, diğeri ise Affân'dır.”²⁵⁷ Fesevî (ö. 277/890) de çağdaşlarının hepsinin Ebû Nuaym'ın son derece sağlam bir râvi olduğu hususunda ittifak ettiğini beyan etmiştir.²⁵⁸ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ise “Ebu Nuaym bana muvafakat ettikten sonra kimin bana muhalefet ettiğini umursamam.” diyerek onun çok sağlam ve titiz bir muhaddis olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹

3.2.2. Mukayeselerde Bulunarak İmtihan Etme II

Hadis talebelerinin hocalarının zabtını imtihan etmesinin bir başka türü de farklı mukayeselerde bulunarak gerçekleşmektedir. Kimi zaman talebeler, hocalarının rivayet ettikleri hadisleri yazıya geçirip üzerinden zaman geçtikten sonra tekrar onlardan aynı hadisleri rivayet etmelerini talep etmişler ve bu esnada önceki yazdıkları kâğıda bakarak hocalarının herhangi bir lafızda ekleme, çıkarma veya değişiklik yapıp yapmadıklarını kontrol etmişlerdir ya da yazıya geçirmeksizin hafızalarına almış oldukları hadisleri hocalarından tekrar dinleyerek mukayesede bulunmuşlardır. Bazen de talebelerin hadis dinledikleri hocaları yaşlı oldukları takdirde onlardan dinledikleri hadisleri gelip hocanın daha gençken rivayette bulunduğu eski talebelerine sorup mukayese ederek hocalarının yaşlılıktan ötürü hata yapıp yapmadıklarını tespit etmişlerdir. Bu imtihan şekillerinin hepsi, hadisçilerin uygulamalarından örnekler verilerek analiz edilmeye çalışılacaktır.

3.2.2.1. Yazılı Rivayetlerle Mukayese Etme

Hadis talebelerinin dinledikleri hadisleri yazıp daha sonra hocadan tekrar aynı hadisleri dinlemek isteyerek onları yazdıklarıyla mukayese etmeleri ve bu şekilde hocanın zabtını imtihan etmeleri çok erken dönemlere dayanır. Mervân b. el-Hakem'in (ö. 65/685) Ebû Hureyre'ye (ö. 58/678) uyguladığı imtihan türü de bu şekilde

²⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/147.

²⁵⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/147.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/151.

gerçekleşmiştir. Bu imtihanı Mervân'ın (ö. 65/685) kâtibi Ebu'z-Zu'ayzi'a (ö. 101-110/720-729) şöyle anlatıyor:

Bir gün Mervân Ebû Hüreyre'yi davet etti ve ona bazı sorular ve rivayetler sordu. Beni de Ebû Hüreyre'nin söylediklerini yazmam için onun oturduğu divanın arkasına oturttu. Yeni seneye girdiğimiz vakit Ebû Hüreyre'yi bir daha davet etti ve beni de yazdıklarımla mukayese etmem için perdenin arkasına oturttu. Ardından Mervân, Ebû Hüreyre'ye geçen sene vermiş olduğu cevapları sordu. Ebû Hüreyre'de geçen sene söylediklerinden hiçbir ziyade ve eksiklik yapmaksızın ve hiçbir kelimenin yerini değiştirmeksizin cevaplarını olduğu gibi tekrar etti.²⁶⁰

Ebû Hüreyre sahabiler arasında da yüksek bir hafızaya sahipti. Kendisi de bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Allah Resulünün sahabilerinden hiçbirinin onun hadislerini benden daha iyi hıfzettiğini bilmiyorum.”²⁶¹ Bu imtihan da kendisinde bulunan yüksek zabtın ancak bir teyidi niteliğindedir. Zehebî de bu olayı naklettikten sonra Ebû Hüreyre'nin hafızasına olan hayranlığını gizleyememiş ve kendisini “Hafıza olacaksa böyle olsun.” demekten alıkoynamamıştır.²⁶² Ebû Hüreyre'de bu hafızayı sağlayan bazı faktörler de olmuştur. Örneğin Hz. Peygamber'in hadislerini buyurduğu bir gün “Bir kimse ben konuşurken kıyafetini serip konuşmamı bitirdikten sonra da katlayıp alırsa, söylediklerimi hıfzetmiş olur.” demesi üzerine üstündeki kıyafeti çıkarıp yere sermiş, Allah Resulü konuşmasını bitirdiği vakit de toplayıp göğsüne yapıştırmıştır. Bundan sonra da Hz. Peygamber'den duyduğu hiçbir şeyi unutmamıştır.²⁶³ Ayrıca Ebû Hüreyre'nin hiç unutmayacağı bir ilme sahip olmayı Allah'tan niyaz ettiği, Hz. Peygamber'in de onun bu duasını mescitte duyup “âmin” dediği nakledilmektedir.²⁶⁴ İbn Ömer de Ebû Hüreyre'nin kuvvetli zabtını itiraf etmiş ve ona “Sen bizim aramızda Allah Resulüne en çok mülâzemet eden ve onun hadislerini en iyi bilensin.” demiştir.²⁶⁵ Muhammed b. Umâre b. Hazm da bir gün Ebû Hüreyre'nin ve 10 küsur sahâbînin aralarında bulunduğu bir mecliste bulunmuştur. O mecliste Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'den bazı hadisler nakletmiş fakat diğer sahâbîler bu hadisleri hatırlamamıştır. Aralarında biraz müzakere ettikten sonra hadisleri biraz hatırlamaya başlamışlardır. Ardından Ebû Hüreyre yine bazı hadisler nakletmiş fakat diğer sahâbîler yine bu hadisleri hatırlayamamışlardır. Sonra aralarında müzakere edince

²⁶⁰ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 67/341; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/598.

²⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/599.

²⁶² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/598.

²⁶³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/595.

²⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/600.

²⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2/617.

hatırlamaya başlamışlardır. Bu olay mecliste defalarca tekrar etmiştir. Buna şahit olan Muhammed b. Umâre şöyle demiştir: “O gün anladım ki Allah Resulünden nakledilen hadisleri Ebû Hüreyre’den daha iyi hıfzeden bir insan yoktur.”²⁶⁶

Hadislerin yazılanlarla mukayesesı şeklinde gerçekleştirilen imtihanın bir diğeri örneğine Mervân’ın (ö. 65/685) torunu Hişâm b. Abdülmelik’te (ö. 125/743) rastlanılmaktadır. Dedesi zamanın en güçlü muhaddisi olan Ebû Hüreyre’nin zabtını test etmişken torunu Hişâm da dönemin en büyük muhaddisi Zührî’nin (ö. 124/742) zabtını imtihan etmiştir. Hişâm Zührî’den bazı çocuklarına hadis imlâ etmesini istemiş, Zührî de bir kâtip çağırıp 400 hadis imlâ etmiştir. Bir ay kadar sonra Hişâm, Zührî’ye hadis imlâ ettiğı kitabın güya kaybolduğunu söylemiş ve Zührî de bu 400 hadisi bir daha yazdırmıştır. Daha sonra Hişâm, Zührî’nin imlâ ettiğı ilk kitap ile sonradan imlâ ettiğı yeni kitabı karşılaştırmış ve bir harfin dahi farklı olmadığını görmüştür.²⁶⁷

Bu imtihan, hadis talebelerinin hocalarının zabtını ortaya çıkarmak için başvurdukları yöntemle bir örnek teşkil ederken aynı zamanda Zührî’nin zabtının ne kadar kuvvetli olduğunu da apaçık bir göstergesi olmuştur. Zira 1 ay kadar sonra kendisine sorulan hadislerin hiçbirisinin tek bir harfinde bile oynama yapmamıştır. Zührî zaten zabtıyla meşhur bir râvi olup kendisi hakkında “Ezberleyip kalbime koyduğum hiçbir bilgiyi unutmadım.” demiştir.²⁶⁸ Başka bir keresinde de şöyle söylemiştir: “İşittiğim hiçbir hadisin ezberlemek için bir kez daha tekrar edilmesini isteme ihtiyacı duymadım. Hiçbir hadiste de şüphe duymadım. Sadece bir hadiste kuşkulandım. Onu da arkadaşşıma sordum ve benim ezberimdeki aynı olduğıu gördüm.”²⁶⁹

3.2.2.2. Hocanın Farklı Zamanlardaki Sözüünü Mukayese Etme

Mukayese yoluyla hocalarının zabtını imtihan etmeye çalışan hadis talebeleri, bazen bunu gerçekleştirmek için hocalarının tahdis ettikleri rivayetleri farklı zamanlarda tekrar dinleyerek bunları birbirleriyle kıyas ederlerdi. Herhangi bir değişiklik görmediklerinde hocanın zabtının sağlamlılığına hükmederler, rivayetler arasında bir

²⁶⁶ Zehebî, *Siyeru A ‘lâmi ‘n-Nubelâ’*, 2/617.

²⁶⁷ Ya ‘kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma ‘rife ve ‘t-Târîh*, 1/640.

²⁶⁸ Zehebî, *Târîhu ‘l-İslâm ve Vefeyâti ‘l-Meşâhîr ve ‘l- ‘Alâm*, 5/344.

²⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A ‘lâmi ‘n-Nubelâ’*, 5/344.

değişikliğe rastlarsa da hocanın zabtındaki kusura işaret ederler ve gerekirse o hocadan hadis almayı terk ederlerdi. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Biz hadisleri hiç yazmazdık. Bir muhaddisin yanına geldiğimiz zaman da önceden zaten ezberlemiş olduğumuz hadisleri sorardık. Eğer küçük bir kelime dahi ekleme yapsa hemen anlardık.”²⁷⁰

Buradan da anlaşıldığı üzere hadis talebeleri rivayet esnasında çok dikkatli bir şekilde hocalarını dinler ve daha rivayeti tahammül etmeden o esnada hocalarını imtihan ederlerdi. İmtihan ile rivayet alma eş vakitte gerçekleşirdi. Bunun sonucunda hadis hocası hakkında hükümlerini verip ya onun rivayetlerini aktarırlardı ya da üstünü çizip terk ederlerdi.

Farklı zamanlarda hadisleri dinleyerek mukayese etmenin bir örneği Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendisi Kûfe’ye gittiği vakit Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776) ona bir mektup verir ve bu mektubu Süfyân es-Sevrî’ye (ö. 161/778) ulaştırmasını ister. Mektupta, “Bana Amr b. Mürre’nin (ö. 116/734 [?]) dua hadisini yaz.” ibaresi geçmektedir. Süfyân da mektubu okuyunca bu hadisi Yahyâ’ya imlâ eder. Daha sonraki bir vakitte Süfyân Basra’ya gelince, orada bu hadisi zikrederken bir kelimesini söylemez. Yahyâ da hemen bu hadisi sorar. Süfyân ise, “Ben sana zaten bu hadisi imlâ etmedim mi?” diye cevap verir.²⁷¹

Burada Yahyâ’nın hadisi ilk aldığından üzerinden vakit geçmesine rağmen kelimesi kelimesine hıfzetmiş olması, onun zabtının kuvvetini gösterirken Sevrî’nin de yüzleri aşkın talebeleri arasında bu hadisi Yahyâ’ya önceden imlâ ettiğini hatırlaması, onun da kuvvetli bir zabta sahip olduğuna delalet eder. Burada Süfyân’ın bir kelimeyi susup söylememesi, Yahyâ’nın zihnini yoklamak için bilerek yapılmış bir eylem de olabilir. Çünkü Yahyâ Süfyân’dan bunu gördüğü halde onun hıfzını methetmiş ve zabtıyla alakalı herhangi olumsuz bir kelime etmemiştir. Bilakis Şu‘be ile 20 sene mülâzemet ettiği halde²⁷² ve kendisine hiç kimseyi değişmeyeceğini ifade ettiği halde Sevrî ile Şu‘be ihtilafa düşse Sevrî’yi tercih edeceğini beyan etmiştir.²⁷³

²⁷⁰ Yahyâ b. Ma‘în, *Târîhu İbn Ma‘în - Rivâyetu İbn Muhriz*, 2/135.

²⁷¹ Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-Târîh*, 1/719.

²⁷² Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ’*, 9/177.

²⁷³ Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ’*, 7/237.

3.2.2.3. Hocanın Rivayetlerini Eski Talebelerinin Dinlediği Şekle Mukayese Etme

Muhaddislerin ne kadar sika da olsalar yaşlandıkları vakit hafızalarında bazı bozukluklar meydana gelmesi ve buna bağlı olarak rivayetlerini karıştırıp bazı hatalara düşmeleri zaman zaman karşılaşılan bir durumdur. Hadis talebeleri yaşlı hocalarından aldıkları bir hadisi o hocanın eski talebelerinin aynı hadisi nasıl aldığına bakıp mukayese ederek hocanın ihtilâta düşüp düşmediğini tespit etmişlerdir.

Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842) dedi ki:

İbnü'l-Mübârek'ten (ö. 181/797) kendisinin Muhammed b. Câbir'den (ö. 177/793) rivayet ettiği dört hadis dinledim. Sonra Muhammed b. Câbir'in yanına gelip bu hadisleri ona sordum. Fakat o bana İbnü'l-Mübârek'in rivayet ettiğinden farklı bir şekilde rivayet etti. Ben de İbnü'l-Mübârek'e gelip bu durumu bildirdim. İbnü'l-Mübârek de "Yanlış söylemiş. O öyle değil." dedi. Bunun üzerine ben de hocadan dinlediğim rivayeti sildim.²⁷⁴

Bu olayda Ebü'l-Velîd'in Muhammed b. Cabir'e gitmesi aslında âli isnadı talep etmek için iken gelip tekrar İbnü'l-Mübârek'e sorması ise Muhammed b. Câbir'i test etmek içindir. İbnü'l-Mübârek, Muhammed b. Câbir'in eski talebelerinden olduğu için Ebü'l-Velîd gelip ona sormuştur. Böylelikle Muhammed b. Câbir'in hadislerinin eskiden rivayet ettiği şekliyle şimdiki şekli arasında herhangi bir değişiklik olup olmadığını görmüştür. İmtihan sonucunda da Muhammed b. Câbir'in yaşlılıktan ötürü ihtilâta duçar olduğunu ve hadisleri karıştırdığını anlamıştır.

Bu imtihanın cerh ve tadil ilmine de önemli bir etkisi olmuştur. Zira bu imtihan sayesinde münekkitler Muhammed b. Câbir'in muhtelit bir râvi olduğunu bilmiş ve buna göre onun rivayetlerine yaklaşmışlardır. Ebû Saîd el-Alâî (ö. 761/1359) de onu *el-Muhteliî'n* adlı eserinde ihtilâta duçar olan muhaddisler arasında zikretmiştir.²⁷⁵

²⁷⁴ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 2/121.

²⁷⁵ Ebû Saîd Şalâhuddîn Hâil b. Keykeldî b. Âbillâh ed-Dimeşkî el-'Alâî, *el-Muhteliî'n*, thk. Rıf'at Fevzî 'Abdulmuṭṭalib - 'Alî 'Abdubâsîṭ Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996), 108.

3.2.3. Bazı Sorulara Tabi Tutarak İmtihan Etme II

Hadis talebelerinin, hocalarının zabtını imtihan etmek için başvurduğu yöntemlerden biri de kuşkulandıkları anlarda hocalarını bazı sorulara tabi tutmalarıdır. Bazen hocalarına gelerek bazı hadisler zikredip bu rivayetlerde herhangi bir şüphe duyup duymadıklarını doğrudan sormuşlar, bazen de yaşlı hocaların ihtilât derecesini ölçmek için onlara hayatlarında önemli olan bazı olayları hatırlayıp hatırlamadıklarını sormuşlardır. Şu‘be (ö. 160/776), hocalarının zabtını direkt bu şekilde sorgulamalarla imtihan ederek öne çıkmış râvilerdendir. Muâz b. Muâz el-Anberî (ö. 196/831) Şu‘be’nin Humeyd et-Tavîl’i (ö. 143/760) sorgulamasını şöyle anlatır:

Bir gün biz Humeyd et-Tavîl’in yanındayken Şu‘be geldi ve Humeyd’e dedi ki: “Ey Ebû Ubeyde! Şu hadisleri rivayet ederken şüphe duyuyor musun?” Humeyd de cevaben dedi ki: “Bazen içime kuşku düşüyor.” Şu‘be bu sefer “Peki şu hadiste şüphe duyuyor musun?” diye sordu. Humeyd, “Bazen içime kuşku doğuyor.” diyerek yine aynı cevabı verdi. Ardından Şu‘be oradan ayrıldı. Şu‘be gittikten sonra Humeyd dedi ki: “Aslında ben bu hadislerin hiçbirisinde rivayet ederken şüpheye düşmüyorum. Fakat bu biraz küstah bir gençtir. Bu yüzden onun işini bozmak istedim.”²⁷⁶

Bu olayın benzerini Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) de nakletmiştir. Hammâd şöyle anlatır:

Bir gün Şu‘be, Humeyd et-Tavîl’in yanına geldi ve ona bir hadis sordu. Humeyd de o hadisi ona tahdis etti. Şu‘be, Humeyd’e “Bu hadisi işittin mi?” diye sordu. Humeyd de “Zannedersem öyle.” dedi. Şu‘be de eliyle bu hadisi istemediğini ifade edecek şekilde işarette bulundu ve gitti. O gidince Humeyd dedi ki: “Ben bu hadisi gerçekten Enes’ten işittim ama Şu‘be bana küstahça konuştu ben de ondan ona öyle cevap verdim.”²⁷⁷

Aslında Humeyd, birçok hadis imamının kendisinden rivayet aldığı ve münekkitlerin sika olduğuna hükmettiği bir râvidir. Ancak kendisinin tedlis yaptığı zikredilmiştir. Zira Humeyd hem direkt Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) hadis işitmiş ve ondan rivayette bulunmuş hem de Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) aracılığıyla Enes b. Mâlik’ten rivayette bulunmuştur. Kimi zaman Humeyd, Sâbit aracılığıyla Enes’ten işittiği hadisleri rivayet ederken Sâbit’i atlayarak direkt Enes’e nisbet etmiş ve tedlis yapmıştır. Muhtemelen Şu‘be de bunu bildiği için Humeyd’in yanına gelip onu sorgulamış ve ona, “Sen bu hadisi işittin mi?”, “Sen bu hadisi naklederken şüphe

²⁷⁶ Ya‘kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma‘rîfe ve’t-Târîh*, 2/656.

²⁷⁷ İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 3/67.

duyuyor musun?” gibi sorular yöneltilmiştir. Dolayısıyla bu sorgulama, tedlisin hangi hadislerde olduğunu tesbit etmek için yapılmış bir imtihan olarak nitelendirilebilir. Ancak Şu‘be’nin soru tarzı Humeyd’in hoşuna gitmemiş olacak ki ona tepki olarak net cevaplar vermemiştir. Sonuç olarak da bu imtihanın tedlisin hangi hadislerde olduğunu tespit etmekte başarısız olduğu söylenebilir.

Hocalarının zabtını ölçmek için bazı sorular sorarak imtihanda bulunan hadis talebelerinden biri de Abdurrahman b. Mehdî’dir (ö. 198/813-14). Saîd b. Ebû Arûbe’nin (ö. 156/773) yanına gelip onun unutmayacağını düşündüğü bir olayı sormak istemiş ve ona “Katâde (ö. 117/735) ile hacca gitmiştin değil mi?” diye sormuştur. İbn Ebû Arûbe de olayı hatırlayamayıp “Ben mi Katâde ile hacca gitmişim?” diye cevap vermiştir.²⁷⁸

Burada imtihan hadis hocasının ihtilâta düştüğünü ortaya çıkarmış ve ihtilât derecesinin çok yükseklerde olduğunu göstermiştir. Çünkü o zamanlarda hacca gitmek çok daha zor, meşakkatli ve bedel isteyen bir eylemdi ve zihinlerde de daha çok yer ederdi. Buna ek olarak, Katâde de İbn Ebû Arûbe’nin en önemli hocalarından olup Katâde’nin rivayetlerini en iyi bilen İbn Ebû Arûbe olarak addedilirdi.²⁷⁹ Hadislerini en iyi bildiği hocasıyla hacca gittiğini dahi unutmaması, İbn Ebû Arûbe’nin yüksek derecede ihtilâta düştüğünü göstermektedir.

Bu imtihan da Cerh-ta‘dîl ilmine önemli derecede etki etmiş ve İbn Ebû Arûbe’nin rivayetlerinin ihtilât öncesi ve sonrası olmak üzere birbirinden ayırt edilmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı Ebû Hâtim onun ihtilâta düşmeden önce sika olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰ İbn Adî de kendisinden birçok hadis imamının rivayette bulunduğunu, insanların sikalarından olduğunu ifade etmiş ve ihtilâttan önce ondan hadis dinleyenlerin rivayetlerinin sahih kabul edildiğini, ihtilâttan sonra hadis dinleyenlerin rivayetlerine ise itimat edilemeyeceğini belirtmiştir.²⁸¹

²⁷⁸ Ya‘kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma‘rifê ve’t-Târîh*, 3/62.

²⁷⁹ Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ’*, 6/415.

²⁸⁰ Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ’*, 6/145.

²⁸¹ İbn ‘Adiy, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 4/451.

BÖLÜM IV

ZİKREDİLEN ÖRNEKLER IŞIĞINDA İMTİHANIN TARİHSEL VE BİLİMSEL ANALİZİ

4.1. Tarihsel Analiz

Râvi imtihanlarının hicrî birinci asrın ikinci yarısından sonra isnad soruşturmayla ve hafızayı yoklamayla başladığı “Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etmesinin Ortaya Çıkışı” başlığı altında ele alınmıştı. Sonrasında “Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Şekilleri” bölümünde zikredilen örneklerle bakıldığı zaman hicrî 2. asırda imtihanın oldukça yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

Yahyâ b. Âdem’in (ö. 203/818) “Hadislerle imtihan edilen kimi gördüysem hataya düştü. Fakat Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ise hiç hataya düşmedi.”²⁸² sözüne bakılacak olursa, hicrî 2. asırda birçok hadis hocasına imtihanın uygulandığı, hatta bu imtihanların bir hocaya sadece bir kez uygulanmasıyla yetinilmeyip tekrar ettiği anlaşılmaktadır. İmtihanın uygulandığı örnekler incelendiğinde de en çok örneğin hicrî 2. asırda yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde imtihan o kadar yaygınlaşmıştır ki artık hadis hocaları rivayette bulunurken oldukça çekingen tavırlar sergilemişler ve imtihana tutulup hadislerinden dolayı cerh edilmekten korkmuşlardır. Halife Mehdi’nin (ö. 169/785) veziri Ebû Ubeydullah (ö. 170/786) ile Kâdı Şerîk (ö. 177/794) arasında geçen şu diyalog bu durumu açıkça yansıtmaktadır:

Halife Mehdi’nin veziri Ebû Ubeydullah (ö. 170/786) Kâdı Şerîk’e, “Senden hadis dinlemek istiyorum.” dedi. Şerîk de, “Benim hadislerim birbirine karıştı. Şimdi doğru şekillerinin nasıl olduğunu pek bilmiyorum.” dedi. Ebû Ubeydullah çok ısrar etti ve “Bari ezbere bildiklerini bize rivayet et ezbere bilmediklerini terk et.” dedi. Şerîk de “Hadislerimin cerh edilip suratıma çarpılmasından korkuyorum.” cevabını verdi.²⁸³

²⁸² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, 8/464.

²⁸³ Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/384.

Anlaşıldığı üzere hadis talebelerinin o dönemde başvurdukları imtihanın yaygınlığı, Şerîk'in ezberine güvenip de rivayetleri eda etmesinin önüne geçmiştir. Bu da hadislerini karıştıran râvilerin cesaret edip rivayetlerini tahdis etmelerine ve bu rivayetlerde hataya düşmelerine engel teşkil etmesi yönünden imtihanın önemli bir işlevini ön plana çıkarmaktadır.

Hicrî 2. asırda imtihanlar özellikle Bağdat, Kûfe ve Basra'da oldukça yoğun bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bunun sebeplerinden biri olarak bu bölgelerde hadis uydurma faaliyetlerinin daha yaygın oluşu zikredilebilir. Zira hadis uydurma faaliyetlerine karşın muhaddisler de birçok önlem almış, dikkatli davranmış ve çeşitli imtihanlara başvurmuşlardır. İbn Şihâb'ın (ö. 124/742) şu sözü de bu durumu yansıtır niteliktedir: "Ey Irak halkı! Hadis bizden bir karış olarak çıkıyor, sizin yanınızda bir arşın boyuna ulaşıyor."²⁸⁴ Irak bölgesinde bu tür faaliyetlerin varlığı hadis tenkidini kuvvetli kılmış ve birçok sağlam münekkidin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Zira bu bölgede Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi münekkitler yetişmiştir. Hadis hocalarını imtihan etme hususunda en yoğun çalışmaları gerçekleştirenlerin de bu kimseler olduğu örneklerden anlaşılmaktadır. Araştırmacı Hüseyin Akgün konuyla ilgili çalışmasında hicrî 1. asrın ortalarında patlak veren olayların hadislere verdiği tahribata karşı alınan ilk önlemlerin de Kûfe'de gerçekleştiğini ifade etmiş ve orada hadis açısından yaşanan gelişmelere de değinmiştir.²⁸⁵ Dolayısıyla bir coğrafyada yaşanan olayların hadis tenkidi noktasında ne kadar etkili olduğu burada açıkça anlaşılmaktadır.

Hicrî 3. asra gelindiğinde râvi imtihanlarının yoğun bir şekilde devam edildiği gözlemlenmiştir. Her ne kadar somut örnek olarak hicrî 2. asırda gerçekleştirilen imtihanlar daha fazla gözüксе de hicrî 3. asır da imtihanın yaygın olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. O dönemdeki muhaddislerin imtihanla alakalı söyledikleri sözler incelendiğinde bu durumu fark etmek mümkündür. Örneğin Amr en-Nâkid (ö. 232/847) şöyle demiştir:

Arkadaşlarımız arasında ilmî meseleleri en iyi bilen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) idi. Hadisleri peş peşe sıralamada en mahir olan İbn eş-Şâzekûnî (ö. 234/849) idi.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 5/344.

²⁸⁵ Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 88-92.

İsnadı en iyi bilen de Yahya b. Maîn (ö. 233/848) idi. Hiç kimse hadisleri kalb edip ona telkin etmeyi başaramadı.²⁸⁶

Amr'ın, hiç kimsenin Yahyâ'ya hadis kalb ederek telkin etmeyi başaramadığını ifade eden sözünden Yahyâ'ya birçok hadisçi tarafından imtihanların uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu da imtihanın oldukça yaygın kullanımına işaret etmektedir. Yahyâ'nın zâbit olması hususunda bir veya iki imtihanla yetinilmeyip çokça tekrarlanan bir imtihan yaşanmıştır. Üstelik Yahyâ'ya bunca imtihan uygulanmasını sadece Amr da dile getirmemiştir. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh el-İclî (ö. 261/875) de bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Allah hadisleri İbn Maîn'den daha iyi bilen birini yaratmamıştır. Kendisine birbiriyle karıştırılmış ve kalb edilmiş birçok hadis getiriliyordu. O da, "Bu hadis böyle olacak, şu hadis şöyle olacak." şeklinde cevap veriyordu. Hadislerin doğru şekli aynı onun dediği gibi çıkıyordu.²⁸⁷

Ayrıca bu asırda hadis talebelerinin başvurduğu imtihanın yaygın oluşu yaşlı muhaddislerin aileleri tarafından bilindiğinden, bu onları bazı önlemler almaya sevk etmiştir. Artık yaşlı muhaddislerin aileleri, gelen hadisçilerin telkin yoluyla imtihana başvuracaklarını tahmin ettiklerinden bu muhaddisleri onların karşısına çıkmaktan alıkoymuşlardır. Yalnızca onların hadislerini iyi bilen kimselerin refakati şartıyla dışarıdan gelen hadis talebeleriyle oturmalarına müsaade etmişlerdir. Zira Saîd b. Amr el-Berze'î (ö. 292/906) ile Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) arasında geçen şu diyalog bu durumu açıkça yansıtmaktadır:

Saîd b. Amr el-Berze'î dedi ki: "Ebû Zür'a er-Râzî'ye "Kurre b. Habîb'in (ö. 224/839) hafızasında bozulma oldu mu?" diye sordum. O da, "Evet. Yaşlılıktan dolayı onun hadislerini inkâr ediyorduk. Ancak şu da vardı ki o zamanlarda o sadece kitabından ve yanında oğlu olduğu zaman rivayet ediyordu." dedi ve güldü. Ben de, "Niye gülüyorsun?" diye sordum. Ebû Zür'a da şunları anlattı: "Ben ve Ebû Hâtim (277/890) bir gün onun evine gitmiştik. Kapıyı çaldık ve girmek için izin istedik. Kurre kapıyı açmak için yanaştı. Ama kızı hemen geldi ve "Babacığım, bunlar hadis talebeleridir. Seni hataya düşürmelerinden ve senin olmayan hadisleri rivayetlerinin arasına sokuşturmalarından çekiniyorum. Kardeşim (Ali b. Kurre) gelinceye kadar lütfen onların karşısına çıkma." dedi. Kurre dedi ki: "Benim hafızam yerinde. Ben onların bana böyle bir şey yapmalarına olanak sağlamam." Kızı da "Olmaz. Senin onların karşısına çıkmana izin veremem. Ben onlara güvenmiyorum." dedi. Kurre her ne kadar kızına gerekçeler sunup bizi içeri almak istediye de kızı bırakmadı. Biz de dışarıda oğlu Ali gelinceye kadar oturup bekledik."²⁸⁸

²⁸⁶ Haîf el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/55.

²⁸⁷ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 12/366.

²⁸⁸ Ebû Osmân Saîd b. Amr b. Ammâr Berzâî, *Suâlâtü'l-Berzâ li Ebî Zür'a er-Râzîkâ* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009), 286.

Örnekten de anlaşıldığı üzere, Kurre'nin kızı normalde hadisçi olmamasına rağmen hadis talebelerinin yaygın bir şekilde imtihana başvurdıklarını bildiğinden babasını onların karşısına çıkmasını engellemiştir. Bu da hicrî 3. asrın dahi râvi imtihanlarıyla dolu bir asır olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Hicrî 4. asra gelindiğinde ise râvi imtihanlarında hicri 2. ve 3. asırdaki yaygınlığın artık azaldığı gözükmemektedir. Bu da artık eserlerin tasnif edilmiş olup erken dönem rivayet faaliyetlerinde yaşanan değişikliklere bağlanabilir. Artık hadisler tasnif edilip müstakil eserler haline gelince hadisleri tespit için şahıslardan rivayet alma işi bitmiş ve bu eserlere atıfla hadisler aktarılmaya başlanmıştır. Çünkü hadis eserlerinin tasnifi tamamlandıktan sonra rivayette bulunan her şahsın isnadı bu eserlere dayanmaktadır. Dolayısıyla bu dönemden sonra hadis rivayetinde, artık hadisleri tespit etmek için değil de hadis talebi ve isnadı devam ettirme gibi şerefli amellerin bereketine nail olmak için devam edilmiştir. Hadislerin kitaplara kaydedilmiş olması neticesinde hocanın adalet ve zabtını araştırmak rivayetlerin tahammülü açısından eski önemini yitirmiştir. Çünkü hoca kusurlu bir râvi olsa dahi asıl dayanak mezkûr eserlerdir. Dolayısıyla da rivayetlerin orijinal haline ulaşmak çok daha kolaydır. Bu noktadan sonra hadisin sıhhat ve zayıflığı orijinal kaynağa müracaat edilerek tespit edilir. Böylelikle imtihanlar hocaların ilmî rütbelerini tespit etmek için kullanılır hale gelmiştir. Bunun örneklerine de hicrî 13. asra kadar rastlamak mümkündür. Tezin konusu hadis talebelerinin hocalarını imtihanı olunca sadece rivayet dönemiyle yetinilmeyip yeni dönemdeki imtihanlara da değinilmesi uygun görülmüştür.

Hicrî 6. asırda bahsi geçen tarzda bir imtihan Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 510/1116) için uygulanmıştır. Hatta bu imtihanı talebelerinin uygulamasını direkt kendisi istemiştir. Çünkü talebelerinden bazılarının onun zikrettiği isnadları kendi kafasından uydurmuş olduğu şüphesine düştüğünü görmüş ve bu duruma kızmıştır. Oğlu Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166) bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Babam Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî vaaz meclisinde hadisleri isnadlarıyla birlikte imlâ ediyordu. Bir kimse karşı çıkıp şöyle dedi: "Muhammed es-Sem'ânî minbere çıkıyor ve isimleri saymaya başlıyor. Kim bilir belki de o an oracıkta o isimleri uyduruyordur." Sonra bu söylediğini bir kâğıda yazdı ve babam minbere çıktıktan sonra kâğıt ona verildi. Babam kâğıda baktıktan sonra "Kim bana bilerek yalan isnad ederse cehennemden yerine hazırlansın." hadisini doksan küsur tarikle

rivayet etti ve şöyle dedi: “Eğer bu memlekette hadisleri bilen kimse yoksa, böyle bir memlekette yaşamaktan Allah’a sığınırız. Eğer hadisleri bilen birisi varsa, on tane hadisi isnadıyla birlikte yazsın. Her isnaddan da bir veya iki ismi düşürsün. Ayrıca isnadları birbirleriyle karıştırıp kalb etsin. Şayet ben bütün isnadları birbirinden ayırıp isimlerin hepsini doğru şekilde yazamazsam, ben bu adamın iddia ettiği gibiyimdir.” Gerçekten de bunu imtihan maksadıyla yaptılar. Babam da isnaddaki bütün isimleri doğru yerine koydu.²⁸⁹

Bu imtihan sonunda Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî, aslında hem adaletini kanıtlamış hem de hayretler içerisinde bırakan bir zabta sahip olduğunu göstermiştir. Çünkü isnadları uydurmakla alakalı töhmeti üzerinden atmış ve adil birisi olduğu meydana çıkmıştır. Zabt hususunda da hem hadislerdeki kalbi yakalaması hem de hazfedilen râvilerin isimlerini tespit etmesi onun yüksek payeye ulaştığının bir göstergesidir.

Hocalarının ilmi rütbelerini görmek adına talebelerin gerçekleştirdiği imtihanlardan Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341) de nasibini almıştır. İbn Kesîr (ö. 774/1373) bu imtihanı şöyle anlatmıştır:

Arkadaşlarımızdan Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî (ö. 744/1343) Yûsuf el-Mizzî’yi imtihan etme niyetiyle ona gelip şöyle dedi: “Senin rivayetlerinden kırk tane hadis seçtim. Onları sana okumak istiyorum.” Mizzî okumasına müsaade ettikten sonra İbn Abdülhâdî birinci hadisi okudu. Mizzî yaslanır haldeyken oturur pozisyona geçti. Ardından İbn Abdülhâdî ikinci hadise geçince Mizzî tebessüm etti ve “Ben o değilim. O Buhârî idi.” dedi.²⁹⁰

Örnekten de açıkça anlaşılmaktadır ki İmam Buhârî’ye uygulanan imtihan tarzı, rivayet döneminden sonra muhaddislerin ilmî rütbelerini keşfetmek için de kullanılmıştır. Mizzî’nin verdiği nükteli cevap, onun imtihanı fark etmesinin yanında çok da zeki olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı İbn Kesîr demiştir ki: “Mizzî’nin bu sözü, bütün hadis metinlerini doğru senetlere yerleştirmesinden daha çok hoşumuza gitti.”²⁹¹

Rivayet döneminden sonra ilmi rütbenin keşfi için yapılan imtihanlar sadece talebe-hoca arasında gerçekleşmemiş, akranların da birbirlerini bu amaç için imtihan ettikleri

²⁸⁹ Tâcuddîn ‘Abdulvehhâb b. Taqıyyuddîn es-Subkî Tâcuddîn es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-Kubrâ*, thk. Maḥmûd Muḥammed et-Ṭenâhî - ‘Abdulfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv (Kahire: Hicru li’t-Ṭibâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, 1413), 7/7.

²⁹⁰ Şemsuddîn es-Seḥâvî, *Fethu’l-Muḡîs bi-Şerḥ Elfiyyeti’l-Ḥadîs li’l-‘Irâkî*, 1/339.

²⁹¹ Şemsuddîn es-Seḥâvî, *Fethu’l-Muḡîs bi-Şerḥ Elfiyyeti’l-Ḥadîs li’l-‘Irâkî*, 1/339.

kaynaklarda geçmiştir. Meşrik muhaddislerinin Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan'ı (ö. 633/1235) imtihanı,²⁹² Marakeş muhaddislerinin Ebu Ömer b. 'Ât'ı (ö. 609/1213) imtihanı²⁹³ ve Irak'ın muhaddislerinden Ali es-Süveydî'nin (ö. 1237/1822) Hâlid b. Ahmed el-Bağdâdî'yi (ö. 1242/1827) imtihanı²⁹⁴ bunlara örnek olarak verilebilir. Tezin konusu akranların birbirini imtihanı değil de talebelerin hocalarını imtihanı olduğu için bu örneklerle sadece işaret edilmekle yetinilmiştir.

4.2. Bilimsel Analiz

Râvi imtihanları “Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Şekilleri” bölümünde zikredilirken her örneğin akabinde bu imtihanın Cerh-ta'dîl kitaplarına nasıl bir etkisi olduğundan bahsedilmeye çalışıldı. Cerh-ta'dîl eserlerine bakıldığında bu imtihanların münekkitlerin râviler hakkında hüküm vermelerinde önemli bir etkisinin olduğu görülmüştür. Hadis talebeleri hocalarına hem adalet hem de zabt hususunda imtihanlar uygulamışlar ve bu imtihanların sonuçları Cerh-ta'dîl hükümlerini şekillendirmiştir. Bazen bir râvi hakkındaki cerh veya ta'dîl hükmünün oluşum sebebi sadece gerçekleştirilen bir imtihana bağlanmıştır. Artık bu râvi hakkında hükümde bulunan tüm münekkitler bu imtihanı referans alarak hükümlerini vermişlerdir. Bazen de imtihanlar bir takım münekkidin bir râvi hakkında hüküm zikretmesinden sonra gerçekleştirilmiştir. Bu takdirde imtihan önceki münekkitlerin vermiş olduğu hükmün teyidi niteliğinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla imtihanlar râvilerin adaletinin tespitinde etkili rol oynamışlardır. Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî (ö. 353/965) ve bir grup hadis talebelerinin, hocaları Muhammed b. Amr el-Ukaylî'ye (ö. 322/934) uyguladığı imtihanın etkisi buna örnek olarak zikredilebilir.²⁹⁵

Ayrıca imtihanların Cerh-ta'dîl eserlerine râvilerin adaletli oluşunu teyit eder nitelikte yansıdığı da görülmüştür. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl

²⁹² Ebû el-'Abbâs Ahmed b. Ahmed b. 'Abdullâh b. Muhammed el-Ğibrînî el-Ğibrînî, *'Unvânu'd-Dirâye fî men 'Urîfe mine'l-'Ulemâ' fî'l-Mieti's-Sâbi'a bi Becâye* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1399/1979), 272.

²⁹³ Ğibrînî, *'Unvânu'd-Dirâye fî men 'Urîfe mine'l-'Ulemâ' fî'l-Mieti's-Sâbi'a bi Becâye*, 272.

²⁹⁴ Muhammed Abdülhay Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Eşbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyehât ve'l-Müselâlat* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.), 1/374.

²⁹⁵ Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-'Irâkî*, 1/338-339.

et-Tebûzekî'yi (ö. 223/838) kendisinden yemin talep ederek imtihan etmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.²⁹⁶

İmtihanlar hadis uydurmacılığının ortaya çıkarılmasında çok etkin bir rol oynamıştır. Bu imtihanlar sayesinde yalancılar tespit edilmiş Cerh-ta'dîl kitaplarında da kaydedilmiştir. İmtihanların zikredildiği bölümde bunun örneklerine bir hayli yer verilmiştir. Hafs b. Gıyâs'ın (ö. 194/810) Mûsâ b. Dînâr'ı (ö. 141-150/758-767) imtihanı da bu örneklerden biridir.²⁹⁷

Bazen de imtihanlar yalancılıkla itham edilen râvilerin yalancı oluşunu teyit eder nitelikte sonuçlanmıştır. Cerh-tadil kitaplarında da ilk olarak râviyi yalancılıkla itham eden münekkithler sırlanmış sonrasında da teyit niteliğinde râvinin yalancı oluşunu pekiştiren imtihan zikredilmiştir. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Nasr b. Bâb'ı (ö. 193/808) imtihanı da bu minvalde gerçekleşmiştir.²⁹⁸

Zabt hususunda da imtihanlar Cerh-ta'dîl eserlerinde oldukça etkin bir işleve sahip olmuşlardır. Zaman zaman râvilerin zabtlarının kuvvetli oluşunu tespit etmekte rol almışlardır. Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) Sâbit el-Bünânî'yi (ö. 127/744) imtihanı bu duruma örnek olarak zikredilmiştir.²⁹⁹

Kimi zaman da bu imtihanlar zabtı zaten kuvvetli addedilen râvilerin zabtlarındaki kuvveti teyit etmişlerdir. Hâris en-Nakkâl'ın (ö. 236/851) Abdurrahman b. Mehdî'yi (ö. 198/813-14) imtihanının bu hususa örnek teşkil ettiği belirtilmiştir.³⁰⁰

Diğer yandan râvilerin zabtlarındaki kusuru yakalama açısından da imtihanlar gayet etkili olmuşlardır. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Temîm bin Nâsîh'i imtihanı bu etkiyi sağlayan örneklerdendir.³⁰¹

²⁹⁶ Makdisî, *el-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*, 9/49.

²⁹⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 2/413.

²⁹⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn - Rivâyetu İbn Muhriz*, 1/56.

²⁹⁹ Haşîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/135.

³⁰⁰ Haşîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, 1/136.

³⁰¹ Haşîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/8.

Yaşlanan râviler için uygulanan imtihanlar da muhtelit râvilerin tespitinde hatta ihtilâti sabit olan râvilerin ne derecede muhtelit olduklarını belirlemede kayda değer bir rol üstlenmişlerdir. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Affân'a (ö. 220/835) uyguladığı imtihan bu hususta zikri geçen örneklerdendir.³⁰²

Münekkitler herhangi bir râvi hakkında hüküm verirken genel olarak râvinin niye zayıf ya da niye adil olduğunun gerekçesini çok beyan etmemişlerdir. Dolayısıyla Cerh-ta'dîl hususundaki hükümler genel olarak müphem kalmıştır. İmtihanlarla alakalı örnekleri zikrederken de bahsedildiği üzere Cerh-ta'dîl'in müphem olarak kabul edilip edilmemesi hususunda alimler ihtilaf etmiştir. Kimi alimler gerekçesinin zikredilmediği cerh hükmünü kabul etmemiştir. Kimileri de gerekçesi zikredilmeyen ta'dîl hükmünü kabul etmemiştir. Ancak bu imtihanlar Cerh-ta'dîl hükümlerinin gerekçesinin belirlenmesinde de önemli bir rol oynamışlardır. Cerh-ta'dîl sebeplerinin zikredilmesi meselesinde kaynak niteliği taşımışlardır.

Ayrıca zikri geçen imtihana tabi tutulan raviler arasında oryantalistlerin müşterek râvi diye vassettiği râviler de bulunmaktadır. Oryantalistlere göre müşterek râviler hadis uydurup sahte isnadla rivayetleri yayan kimseler olarak addedilmiştir. Ancak imtihan örnekleri incelendiğinde, muhaddislerin müşterek râvileri dahi sıklıkla imtihan edip böyle bir şey yapmamaları noktasında çeşitli tedbirler aldıkları ortaya çıkmıştır. Örneğin İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) ve Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) hadis talebeleri tarafından imtihanlara tabi tutulan müşterek ravilerdendir. Bu imtihanların hepsi de 3. bölümde "Hadis Talebelerinin Hocalarını İmtihan Etme Şekilleri" ana başlığı altında zikredilmiştir.³⁰³

³⁰² Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/201.

³⁰³ Müşterek râvi teorisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2019).

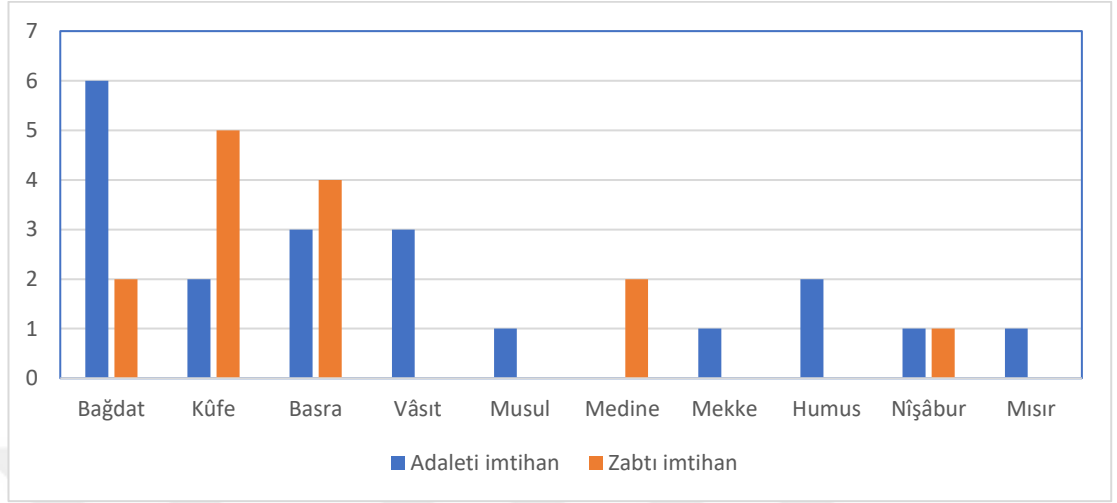
BÖLÜM V

SONUÇ

Hadis talebelerinin rivayetleri tahammül ederken sergiledikleri titiz tutumlar ve almış oldukları ciddi önlemler hadislerin doğru bir şekilde nakledilmesine olanak sağlamış, yalancı ve zabt kusurlu kimselerin hadislerin içerisine Hz. Peygamber'e ait olmayan sözleri karıştırmasına engel olmuştur. Hadis hocalarının rivayetleri eda etme hususundaki ehliyetleri talebeler tarafından bazı imtihan ve sorgulamalarla teste tâbi tutulmuş, bu imtihanlar sonucunda adalet ve zabt yönünden râvilerin ne derecede oldukları tespit edilmiştir. Hadis talebelerinin imtihan yöntemine başvurmada Hz. Peygamber ve sahabe döneminde de bazı imtihanların uygulanmış olması kendilerine bir dayanak ve esin kaynağı olmuştur. Hadis talebelerinin hocalarını imtihan etmesi bazı şartların gözetilmesi dahilinde alimler tarafından meşru ve hatta vacip bir uygulama olarak addedilmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ardı sıra gelen fitneler hadislerde uydurma sorununun doğmasına neden olmuş ve buna önlem olarak râvi imtihanları hadis talebeleri tarafından gerçekleştirilmiş ve çok erken dönemlerde adalet yönünden râvilerin imtihan edilmesi ilk örneklerini vermiştir. Hem adalet hem de zabt yönünden gerçekleştirilen imtihanlar telkin, mukayese, yemin talep etme, sorgulama ve kalb etme gibi yöntemlerle çeşitlilik göstermiştir. Hadis talebeleri tarafından gerçekleştirilen bu imtihanlar râviler hakkında verilen cerh-ta'dîl hükümlerinin oluşumuna katkı sağlamıştır. İmtihanların sonucunda münekkitler râvilerin adil veya fasık olduğunu, zâbıt veya gafil olduğunu belirlemişlerdir. Bu imtihanlar karşısında hocaların tutumu kişiliklerine ve düşünce tarzlarına göre değişiklik göstermiş, bazı hocalar sert tepki verirken bazıları da bu durumu normal karşılamıştır.

İmtihanların gerçekleştiği bölgelere bakıldığında bölgede yaşanan karışıklıklar ve buna karşılık gelişen büyük hadis münekkitlerinin varlığı Irak bölgesinde râvi imtihanlarının yoğun bir şekilde gerçekleşmesine yol açmıştır. Ayrıca bu karışıklıklar içerisinde hadislere yalan karışmaması için sergiledikleri titiz tutumlar adalet

imtihanının daha revaçta olmasını sağlamıştır. Tezde ulaşılan örnekler ışığında bu durumu şu grafikte görmek mümkündür:

Grafik 5.1. Mekâna Göre İmtihanların Dağılımı

Çalışmanın sonunda diğer araştırmacılara öneri olarak akranların birbirini imtihan etmesi veya hocaların talebelerini imtihan etmesi gibi konuları inceleyip analiz etmeleri ve elde edilen örnekleri etkileri ile birlikte farklı açıdan değerlendirmeleri tavsiye edilir. Bu gibi çalışmaların hadislere olan itimadı ve hadislerin naklindeki titizliğe güveni artırması da umulmaktadır.

REFERANSLAR

- Abdulğani, İmân Ali. “et-Telkîn fî Rivâyeti’l-Ehâdis Ta’rifuhû ve Neşetuhû ve Esbâbuhû ve Hukmuhû”, 17-83.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl*. 3 Cilt. Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu’ayb el-’Arna’ût - ’Âdil Mürşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmed, Mahmud. “İhtibâru’r-Râvî ‘inde’l-Muhaddisîn Esâlibühü ve Vesâilühü” 38/2 (2011), 687-701.
- Ahmet Yücel. “Muztarib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, ts.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivayet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992.
- Âşıkkutlu, Emin. “Telkin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/406-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Abdullah. “Adâlet (Hadis)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/344. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2016.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Berzaî, Ebû Osmân Saîd b. Amr b. Ammâr. *Suâlâtü’l-Berzaî li Ebî Zür’a er-Râzîkmâ*. Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2009.
- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ’îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *ed-Du’afâ’u’s-Şağîr*. thk. Maḥmûd İbrâhîm Zâyid. Halep: Dâru’l-Va’y, 1396.
- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ’îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥ*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavḫî’n-Necât, 1422.

- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *et-Târîḥu’l-Kebîr*. thk. Heyet. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-‘Osmâniyye, ts.
- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *et-Târîḥu’l-Kebîr*. thk. Heyet. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-‘Osmâniyye, ts.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû’l-Ḥaccâc Yûsuf b. ‘Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu’l-Kemâl fî ‘Esmâi’r-Ricâl*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1400/1980.
- Cirit, Hasan. “Kussâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/463-465. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kûb b. İshâk es-Sa‘dî el-. *‘Âḥvâlu’r-Ricâl*. thk. ‘Abdul‘alîm ‘Abdul‘azîm el-Bestevî. Faysalabad: Ḥadîs Akâdemî, ts.
- Dârimî, Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. ‘Abdurrahman et-Temîmî ed-. *Sunenu’d-Dârimî*. thk. Nebîl b. Hâşim Ğamrî. Mekke: el-Beşâirül’l-İslâmiyye, 1. Basım, 2013.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût. 7 Cilt. Kahire: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî. *Su‘âlâtü Ebî ‘Ubeydi’l-‘Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fî’l-Cerḥ ve’t-Ta‘dîl*. thk. Muḥammed ‘Alî Kâsım el-‘Amrî. Medine: ‘İmâdetu’l-Baḥşî’l-‘İlmî, 1403/1983.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu‘aym Aḥmed b. ‘Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. *Ma‘rifetu’s-Şahâbe*. thk. ‘Âdil b. Yûsuf el-‘Azzâzî. 7 Cilt. Riyad: Dâru’l-Vaṭan, 1419/1998.
- Ebû’l-Meḥâsin el-Ḥuseynî, Muḥammed b. ‘Alî b. el-Ḥasan b. Ḥamza el-Ḥuseynî. *Zeylu Tezḳirati’l-Ḥuffâz*. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998.
- Efendioğlu, Mehmet. “Metrûk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 20 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/metruk--hadis>
- Efendioğlu, Mehmet. “Münker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- el-A‘zami, Muhammed Mustafa. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*. çev. Muhammed Enes Topgöl - M. İkbâl Aslan. Beka Yayınları, 2017.
- Ertürk, Mustafa. “Maklûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/447-448. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Erul, Bünyamin. “Zabt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fâsî, Ebû ‘t-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Alî el-Fâsî el-. *el-‘İkdu’s-Semîn fî Târîḥi’l-Beledi’l-Emîn*. thk. Muḥammed ‘Abdulḳâdir ‘Aṭâ. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998.

- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İḥyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Gürler, Kadir. "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 33-48.
- Güşen, Seyit Ali. "Cerh-Ta'dîl'e Karşı Gıybet Eleştirisinin Tarihî Süreci". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (2021), 65-89.
- Ğibrînî, Ebû el-'Abbâs Aḥmed b. Aḥmed b. 'Abdullâh b. Muhammed el-Ğibrînî el-. *'Unvânu'd-Dirâye fî men 'Urife mine'l-'Ulemâ' fî'l-Mietî's-Sâbi'a bi Becâye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1399/1979.
- Hâkim, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbü'rî el-. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Ḥadîş*. thk. es-Seyyid Mu'zam Huseyn. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li 'Aḥlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*. thk. Maḥmûd et-Taḥḥân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî - İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî. Haydarabad: Dairatü'l-Mearifî'l-Osmaniyye, 1938.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *er-Riḥle fî Talebi'l-Ḥadîş*. thk. Nûreddîn 'İtr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1395/1975.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîḥu Bağdâd*. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- İtr, Nûreddin. *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Ḥadîş*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İtr, Nûreddin. *Usûlü'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve 'İlmü'r-Ricâl*. Dimeşk: Dârü'l-Yemâme, 2007.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Haydarabad; Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-İlel*. thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ḥamîd ve Ḥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî. 7 Cilt. Riyad: Meṭâbi'u'l-Ḥamîdî, 1427/2006.
- İbn Ebî Ḥayseme, Ebû Bekir Aḥmed b. Ebî Ḥayseme. *et-Târîḥu'l-Kebîr*. thk. Şalâh b. Fethî. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Ḥadîse, 1427/2006.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Ṭabaḳātu'l-Ḥanâbile*. thk. Muhammed Ḥâmid el-Faḳî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî. *Lisânu'l-Mîzân*. thk. ‘Abdulfettâh Ebû Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî. *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muşṭalaḥi Ehli'l-Eşer*. thk. Nûruddîn ‘İtr. Dimaşk: Matbaatü's-Şabâh, 1421/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *el-Mecrûḥîn mine'l-Muḥaddişîn ve'd-Du‘afâ ve'l-Metrûkîn*. thk. Maḥmûd İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *et-Tekmîl fî'l-Cerḥ ve't-Ta‘dîl ve M‘arifeti's-Şikât ve'd-Du‘afâ ve'l-Mecâhîl*. 4 Cilt. Yemen: Merkezu'n-Nu‘mân, 1432/2011.
- İbn Mâce, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût. 5 Cilt. Kahire: Dâru'r-Risâleti'l-‘Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisân'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Sa‘d, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘. *eṭ-Tabakâtu'l-Kubrâ*. thk. İhsân ‘Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1388/1968.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan ‘Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muḥaşşaş*. thk. Ḥalîl İbrâhîm Ceḫfâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İḫyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417/1996.
- İbn ‘Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh b. Muhammed. *Câmi‘u Beyânî'l-İlm ve Faḍlih*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Zehîrî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994.
- İbn ‘Adiy, Ebû Ahmed ‘Abdullâh b. ‘Adiy el-Curcânî. *el-Kâmil fî Du‘afâ'i'r-Ricâl*. thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd - ‘Alî Muhammed Mu‘avviḍ. 9 Cilt. Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn ‘Asâkir, Ebü'l-Kâsım ‘Alî b. el-Hasen. *Târîḫü Dimeşk*. thk. ‘Amr b. Ğurâme el-‘Umrevî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *eḍ-Du‘afâ ve'l-Metrûkûn*. thk. ‘Abdullâh el-Kâḍî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1985.
- İbnü's-Şalâh, ‘Ebû ‘Amr Taḫıyyüddîn ‘Osmân b. ‘Abdurrahmân. *‘Ulûmü'l-ḥadîs = Muḫaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nûreddîn ‘İtr. Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu‘âşır, 1406/1986.
- Kahraman, Hüseyin. “Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/2 (2001), 169-195.

- Kandemir, M. Yaşar. “Emîrû'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/157. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kara, Emin. *Hadis İlminde Maklûb Hadis*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Eşbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyehât ve'l-Müselselât*. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2. Basım, 2019.
- Köseoğlu, Abdulvehhab. *Hadis Usûlünde Telkin*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kurt, İsmail. *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Kuzudişli, Bekir. “İsnâdın Yapısını Anlamak Mustafa el-Azami'nin Menhecü'n-Nakd Örneği”. *Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*. 225-236. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Lâlekâ'î, Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan b. Manşûr et-Taberî er-Râzî el-. *Şerhu 'Usûli 'İ'tikâdi 'Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*. thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî. Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *Zaferü'l-Emânî bişerhi Muhtaşari'l-Cürcânî*. ed. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2008.
- Makdisî, Abdülganî b. Abdilvâhid. *el-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*. Kuveyt: Şeriketü Ğirâs, 2016.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvaţta'*. thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1406/1985.
- Moğultây, Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kılîc el-Bekcerî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Ebû 'Abdurrahmân 'Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed 'Usâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Mohammed, Barakat Deep. “el-Hadîşü'l-Maklûb” 5 (2021), 1177-1216.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Şahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Nebevi, Ahmed. “el-İhtibâru Biğalbi'l-Ehâdisi ve Eseruhu fî Ma'rifeti Dabtı'r-Ruvâti” 2/36 (2018), 1901-140.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Rîyâdu's-Şâlihîn*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. Beyrut: el-Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972.
- Osmânî, Şebbîr Ahmed. *Mebâdiü 'İlmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 5. Basım, 2018.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hicrî 1. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Öztürk, Mustafa. "Hadis Rivayetinde Telkin-Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler" 1/9 (2011), 7-24.
- Öztürk, Uğur. *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Pengiran Bahar, Awangku Bahrom. *et-Telkîn ve Eşeruhu fi'r-Rüvâti ve Merviyyâtihim*. Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Râmehurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-. *el-Muhaddisu'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*. thk. Muhammed 'Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1404/1983.
- Sabri Ferec, Ahmed Muhammed. "et-Telkîn ve Eşeruhu fi'l-Hukmi ala'l-Hadîs".
- Sifil, Ebubekir. *Hiz. Ömer'in Sünet Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Vâsit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/541-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tabakâtu'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribü'n-Nevâvî*. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2006.
- Şemsuddîn es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-Muğîs bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-Irâkî*. 4 Cilt. Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*. thk. Hamdî b. 'Abdumecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdumuhsin et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.

- Tâcuddîn es-Subkî, Tâcuddîn ‘Abdulvehhâb b. Taqıyyuddîn es-Subkî. *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-Kubrâ*. thk. Maḥmûd Muḥammed et-Ṭenâhî - ‘Abdulfettâh Muḥammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Hicru li’t-Tıbbâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, 2. Basım, 1413.
- Tirmizî, Ebû ‘İsâ Muḥammed b. ‘İsâ et-. *Sunenu’t-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir - Fu’âd ‘Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Turhan, İncalcık, Halil İbrahim. *Cerh-Ta’dil İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Ubeyd, Muhammed b. Abdülkerim. “et-Telkîn ve Eşeruhu fi’r-Rivâyeti ’inde’l-Muḥaddişîn” 1/18 (1998), 16-82.
- Uğur, Mücteba. “İhtilât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ünal, İsmail Hakkı. “İbnü’l-Kattân el-Mağribî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yaḥyâ b. İbrâhîm es-Silmâsî, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. İbrâhîm b. Aḥmed b. Muḥammed Ebû Bekir b. Ebî Ṭâhir el-Ezdî es-Silmâsî. *Menâzilu’l-Eimmeti’l-Erba’a Ebi Ḥanîfe ve Mâlik ve eş-Şâfi’î ve Aḥmed*. thk. Maḥmûd b. ‘Abdirrahmân Kadhî. Riyad: Mektebetü’l-Melik Fehd, 1422/2002.
- Yaḥyâ b. Ma’în, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ma’în. *Suâlâtü İbni’l-Cuneyd*. thk. Aḥmed Muḥammed Nûr Seyf. Medine: Mektebetü’d-Dâr, 1408/1988.
- Yaḥyâ b. Ma’în, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ma’în. *Târîhu İbn Ma’în - Rivâyetü İbn Muḥriz*. thk. Muḥammed Kâmil el-Ḳaşşâr. 2 Cilt. Dimaşk: Mu’cemu’l-Luğati’l-‘Arabiyye, 1405/1985.
- Yaḥyâ b. Ma’în, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ma’în. *Târîhu İbn Ma’în- Rivâyetü’d-Dûrî*. thk. Aḥmed Muḥammed Nûru Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu’l-Baḥşi’l-‘İlmî, 1399/1979.
- Ya’kûb b. Sufyân el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Sufyân el-Fârisî. *el-Ma’rife ve’t-Târîh*. 3 Cilt. Bağdad: Matbatü’l-İrşâd, 1401/1981.
- Yûsuf el-Mizzî, Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü’l-Kemâl*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1980.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Yücel, Ahmet. “Leyse Bi-Şey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-. *el-Muğnî fi’ḍ-Du‘afâi*. thk. Dr. Nûreddîn ‘Attar. Katar: İdâratü İhyâi’t-Turâs, ts.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-. *Mîzânu’l-İtidâl fi Nakdi’r-Ricâl*. thk. ‘Alî Muḥammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-. *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ’*. thk. Su‘ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-. *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtî’l-Meşâhîr ve’l-Alâm*. thk. Dr. bşâr ‘avâd m‘arvf. 15 Cilt. Riyad: Dâru el-Ğarb âlâslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-. *Tezkiretu’l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.
- ‘Alâ’î, Ebû Saîd Şalâhuddîn Ḥalîl b. Keykeldî b. Âdillâh ed-Dimeşkî el-. *el-Muhteliṭîn*. thk. Rıf‘at Fevzî ‘Abdulmuṭṭalib - ‘Alî ‘Abdulbâsîṭ Mezîd. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1417/1996.
- ‘İclî, Ebû’l-Ḥasan Aḥmed b. ‘Abdullâh el-Kûfî el-. *eş-Şikât*. thk. ‘Abdul‘alîm ‘Abdul‘azîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü’d-Dâr, 1405/1985.
- ‘Uḳaylî, Ebû Ca‘fer Muḥammed b. ‘Amr el-Mekkî el-. *eḍ-Du‘afâu’l-Kebîr*. thk. ‘Abdulmu‘ṭî Emîn Ḳal‘acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-‘İlmiyye, 1404/1984.

EKLER

EK A

Tablo A.1. Hadis Talebelerinin Hocalarına Uyguladıkları İmtihanların Genel Tablosu

İmtihan Eden	İmtihan Edilen	Asır	Mekan	İmtihan Şekli	İmtihan Amacı	İmtihanın Sonucu
Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685)	Ebû Hureyre (ö. 58/678)	1	Medine	Hadis hocasının hadislerini önceden yazıyla kaydettikleriyle mukayese ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi
Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810)	Mûsâ b. Dînâr (ö. 141-150/758-767)	2	Kûfe	Hadis uydurup hocaya telkin ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
A‘meş (ö. 148/765)	Kûfeli bir şeyh	2	Kûfe	Hadis hocasının rivayet ettiklerini orijinal kitabındaki rivayetlere bakıp mukayese ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	Nasr b. Bâb (ö. 193/808)	2	Bağdat	Hadis hocasının rivayet ettiklerini orijinal kitabındaki rivayetlere bakıp mukayese ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi

Tablo A.1. (devamı)

Ufeyr b. Ma'dân (ö. 166/783)	Ömer b. Mûsâ (ö. 157/774 [?])	2	Humus	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
İsmâîl b. Ayyâş (ö. 181/797)	Ömer b. Mûsâ (ö. 157/774 [?])	2	Humus	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842)	Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz (ö. 191-200/806-815)	2	Basra	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Ya yalancılığının tespiti ya da zabtındaki şiddetli zayıflığın tespiti
Mücâhid b. Mûsâ (ö. 244/858)	Ebü Dâvûd en-Nehaî (ö. 181- 190/796-805)	2	Bağdat	Coğrafi bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi
Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842)	Ebü Dâvûd en-Nehaî (ö. 181- 190/796-805)	2	Bağdat	Hadis hocasının rivayetlerini mevcut hadis sened- metinleriyle mukayese ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi

Tablo A.1. (devamı)

Sehl b. Hassân	Ebû Dâvûd en-Nehaî (ö. 181-190/796-805)	2	Bağdat	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi
Ali b. Medîni (ö. 234/848-49)	Ebû Dâvûd en-Nehaî (ö. 181-190/796-805)	2	Bağdat	Hadis hocasının rivayetlerini mevcut hadis senedleriyle mukayese ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi
Abbâd b. el-Avvâm (ö. 181-190/796-805)	Ebu's-Sindî Süheyl b. Zekvân (ö. 141-150/756-765)	2	Vâsıt	Hadis aldığını iddia ettiği ravinin vasıflarını sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi
Muhammed b. Hasan el-Vasıtî (ö. 191-200/806-815)	Ebu's-Sindî Süheyl b. Zekvân (ö. 141-150/756-765)	2	Vâsıt	Coğrafi bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi
Ali b. Sâbit (ö. 181-190/796-805)	Ebu's-Sindî Süheyl b. Zekvân (ö. 141-150/756-765)	2	Vâsıt	Hadis aldığını iddia ettiği ravinin vasıflarını sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi

Tablo A.1. (devamı)

Muhammed b. Abdullah b. Ammâr (ö. 242/856)	Abdullah b. Uzeyne (ö. 201-210/816-825)	2	Musul	Hadis aldığını iddia ettiği ravinin vasıflarını sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)	Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744)	2	Basra	Hadisleri kalb ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin tespiti
Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)	Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 140/756 [?])	2	Basra	Hadisleri kalb ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kusurun teyidi
Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)	Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 140/756 [?])	2	Basra	Hadisleri kalb ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kusurun teyidi

Tablo A.1. (devamı)

Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 189/804), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) ve Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) kardeşi Melîh b. el-Cerrâh	Muhammed b. Aclân (ö. 148/765)	2	Kûfe	Hadisleri kalb ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin tespiti
Hâris en-Nakkâl (ö. 236/851)	Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-14)	2	Bağdat	Hadisleri kalb ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi
Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)	İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)	2	Medine	Hadis hocasının hadislerini önceden yazıyla kaydettikleriyle mukayese ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi
Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)	Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	2	Kûfe	Hadis hocasının hadislerini farklı zamanlarda dinleyip mukayese ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi

Tablo A.1 (devamı)

Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842)	Muhammed b. Câbir (ö. 177/793)	2	Kûfe	Hocanın rivayetini eski talebelerinin dinlediği şekle mukayese ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Yaşlılık anında râvinin zabtındaki kusurun tespiti (ihtilât)
Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)	Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760)	2	Basra	Hocayı sorguya çekerek	Ravinin zabtını ölçmek	Başarısız
Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14)	Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773)	2	Kûfe	Hocaya yaşadığı önemli bir olayı sorarak	Ravinin zabtını ölçmek	Yaşlılık anında râvinin zabtındaki kusurun tespiti (ihtilât)
Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	Abdü'l-Mün'im el-Mısrî	3	Mısır	Sahip olduğu bilgi birikimi ve hadis tecrübesine dayalı sorguya çekerek	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti

Tablo A.1 (devamı)

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî (ö. 223/838)	3	Basra	Yemin ettirerek	Ravinin adaletini ölçmek	Adaletinin teyidi
Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	Affân (ö. 220/835)	3	Bağdat	Hatalı bir hadis telkin ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Yaşlılık anında râvinin zabtındaki kusurun tespiti (ihtilât)
Sâlih Cezera (ö. 293/907)	Muhammed b. Yahyâ ez- Zühlî (ö. 258/872)	3	Nîşâbur	Hatalı bir hadis telkin ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi
Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834)	3	Kûfe	Hadis hocasına başkalarının hadisini telkin ederek	Ravinin zabtını ölçmek	Zabtındaki kuvvetin teyidi

Tablo A.1 (devamı)

Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî (ö. 353/965) ve arkadaşları.	Muhammed b. Amr el-Ukaylî (ö. 322/934)	4	Mekke	Hocaya kendisinin hadislerini üzerinde değişiklikler yapıp telkin ederek	Ravinin adaletini ölçmek	Hem adaletinin hem de zabtının tespiti
Ebû Alî en-Nîsâbüî (ö. 349/960)	Abdullah b. İshâk el-Kirmânî (ö. 331-340/942-951)	4	Basra	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
Hâkim en-Nîsâbüî (ö. 405/1014)	Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâtım el-Kissî (ö. 339/950)	4	Nîşâbur	Tarihsel bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının tespiti
İbnü's-Serahsî (ö. 379/989)	Ebû Bahr b. Kevser (ö. 362/973)	4	Bağdat	Coğrafi bilgiler sorarak	Ravinin adaletini ölçmek	Yalancılığının teyidi

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı:

Muhammed İbrahim Aydın

İletişim Bilgileri:

E-posta (1):

E-posta (2):

Eğitim:

2017 – 2020 İslami İlimler, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye

2020 – 2024 Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye

Yayınlar:

Sempozyum Bildirisi: Muhammed İbrahim Aydın, “Hz. Hatice’nin Evlilik Yaşıyla Alakalı Rivayetleri Yeniden Düşünmek”, IV. Ulusal Genç Akademisyenler

Sempozyumu: Hz. Peygamber’in Çocukluk ve Gençliği, ed. Doç. Dr. Feyza Betül Köse (Kahramanmaraş: SAMER, 2022), 84-100.